

ИМОМ ЗАРНУЖИЙ

82.
3-39

وَاللّٰهُ اَكْبَرُ

ИЛМ

ОЛИШ СИРЛАРИ

ИМОМ ЗАРНУЖИЙ

ИЛМ ОЛИШ СИРЛАРИ

**‘Имом Бухорий халқаро маркази’
Самарқанд – 2018**

УЎК 297.1
КБК 86.38
3 39

Таржимон:

Зокиржон ШАРИПОВ

Такризчи:

Жалолоддин НУРИДДИНОВ

Нашр учун масъул:

Иброҳим НУРУЛЛОХ

Зарнужий, Имом

Жаннат аҳли Илм олиш сирлари [Матн] / И. Зарнужий; таржимон З. Шарифов. – Самарқанд: Имом Бухорий халқаро маркази нашриёти, 2018. 144 б.

Хадиси шарифда таъкидланганидек, “Илм ўрганиш ҳар бир муслим ва муслимага фарздир”. Маълумки, ҳар бир ишни охирига етказиш ва уни мукамал адо этиш учун унга оид илмларни ўрганиш асосий омил ҳисобланади. Инсонга ҳамма илмларни ўрганиши фарз эмас. Балки, ҳозир бажарилиши лозим бўлган амалнинг илмини билиши керак. Шунда бажарадиган иши нуқсон ва камчиликлардан холи ва илм асосида қилинганидан мукамал бўлади.

Ушбу китобда илм олишга оид барча зарурий масалалар атрофлича ёритилган. Мазкур асар илм олиш истагида бўлган ҳар бир кишига дастуруламал бўлиб хизмат қилади, иншааллох.

MUHAMMAD AL-KHAKZMIY NOMIDAGI
TOSHKENT AXBOROT
TEKNOLOGIYALARI UNIVERSITETI

402318
AXBOROT-RESURS MARKAZI

УЎК 297.1
КБК 86.38

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги
Дин ишлари бўйича қўмитанинг 2018 йилдаги 6222-сонли
хулосаси асосида нашрга тайёрланди.

© Зокиржон Шарипов

ISBN 978-9943-5104-7-0

© Имом Бухорий халқаро маркази, 2018



МУҚАДДИМА

Инсон зотини илм билан барчадин ортиқ қилган Аллоҳ таолога ҳамду санолар бўлсин!

Башариятнинг комилроғи, Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом ва аҳли аёлларига, асҳоби киромларига ҳамда уларга эргашган инсонларга Аллоҳнинг саломлари, раҳмату баракотлари ёр бўлсин!

Аммо баъд:

Жаноб Пайғамбаримиз ва асҳоби киромлар илму ҳикмат ва одоб ахлоқи ҳамидаларнинг сарчашмаси, туганмас булоқларидирлар.

Замонамизнинг кўплаб ёшларида илм ўрганиш борасида жидду жаҳдлари, яхшигина ҳаракатлари бўлса-да, илм ҳосил қила олмаётганларини шоҳиди бўлиб, кўп мулоҳазага бордик. Ушбу улуғ мақсадларни ҳосил бўлишида уларга одоб-ахлоқ кўрсатмалари зарурлигини билдик. Мўътабар устозларимиз одобу ахлоқ булоқлари ҳисобланадилар. Ушбу китобни ўқувчиларга илм сарҳадларидан баҳраманд бўлишни тилаб, меҳрибон устозларимиз ва каминани дуою хайр билан ёд этиб, қиёмат куни –Махшаргоҳда нажот топувчилар қаторида бўлишимизни зикр этишларини умид этамиз. Камина кўп истихоралар қилган ҳолда, ёлғиз Аллоҳнинг, қолаверса, азиз устозлар иршоду барокатларидан, файзу футуҳотларидан имкон қадар насиба олиб, ушбу

китоб таснифига бақадри ҳол киришдик. Китобни «Таълимул мутаъаллиму тариқат таъаллуми», яъни «Шогирднинг илм эгаллаш йўл-йўриқларини ўрганиши» деб номладим.

Китобни бир неча фаслларга бўлдим:

1. Илм ва фикҳнинг моҳияти ва фазилати тўғрисида;
 2. Илм олиш вақтида ниятнинг хослиги тўғрисида;
 3. Илм, устоз ва шерик танлаш ва бу ишда мустаҳкам бўлиш тўғрисида;
 4. Илм ва илм аҳлини ултуғлаш ҳақида;
 5. Илм олишдаги жидду жаҳд, бардавомлик ва ҳиммату ғайрат тўғрисида;
 6. Сабокни бошлаш, уни миқдори ва тартиби тўғрисида;
 7. Таваккул қилиш тўғрисида;
 8. Таҳсил олиш вақти тўғрисида;
 9. Насихат ва меҳру шафқат тўғрисида;
 10. Фойда талаб қилиш тўғрисида;
 11. Илм ҳосил қилиш ҳолатидаги парҳезкорлик ва тақво тўғрисида;
 12. Илм талаб қилишда зехнни мустаҳкамлайдиган ва ёддан кўтарилишини кетказадиган иллатлар тўғрисида;
 13. Ризқ ва умрни зиёда қиладиган ва камайтирадиганлар ҳақида фасл.
- Аллоҳ таолонинг Ўзи барча яхшиликларга муваффақ этгувчидир. Ёлғиз ўзига таваккул қилиш неъматлар уммонига йўлдир! Нуқсону камчиликлар авф этилиб, ҳусни қабул ила даргоҳига юзланмоқ беназир бахтдир!

1-ФАСЛ

ИЛМ ВА ФИҚҲНИНГ МОҲИЯТИ ВА ФАЗИЛАТИ ҲАҚИДА

Жаноб Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом айтдилар: **«Ҳар бир мусулмоннинг илм талаб қилиши фарздир».**

Маълумки, ҳар бир ишнинг илмини билиш, уни охирига етказиш ва мукаммал адо этишга асосий омил бўлади. Мўътабар манбаларда машойихларимиз: «Илмнинг афзали ҳол илмини билмоқдир», – деб таъкидлаганлар. Бундан ҳамма илмларни ўрганиш фарз бўлмаслигини тушуниш мумкин. Балки, ҳозир бажарилиши лозим бўлган амалнинг илмини билмоғи инсонга буюрилади. Шунда қиладиган иши нуқсон ва камчиликлардан холи ва илм билан бўлгани сабабидан мукаммал бўлади.

Амалнинг афзали эса, хато ва нуқсонлардан муҳофазаланганидир. Бу муҳофазани илм билан ҳосил бўлиши ақли расо кишига сир эмас. Демак, бир киши намоз ўқимоқни ихтиёр қилса, унга намозга оид бўлган барча илмларни (намознинг адо этилиш тартибларини) билмоғи зарур бўлади. Шундагина унинг намози хатою камчиликлардан ҳолий ва мукаммал бўлади.

Бошқа амаллар ҳам худди шундай фарзи, вожиби, суннати ва макруху муфсид, яъни уни бузадиган омилларини билишни бажарувчига бевосита шарт қилиб қўйилади. Фарз ёки вожиб амаллардан бири бажариладиган бўлса, уни қилишлик учун керак бўлган баъзи

амаллар – ўртада восита бўлганлари ҳам фарз ёки вожиб ҳисобланади. Бу илмларни барчасига амал қилиш шарт эмас, балки иш тўлиқ ва нуқсонсиз қоим бўлишига имкон берадиган миқдорда илм эгалламоғи фарз бўлади. Бундан ортиғи шарт эмас, лекин уни ўрганса зарар қилмайди. Зеро, Аллоҳ таоло илмни зарарли қилмагандир.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, рўза, ҳаж ва закот, ҳаттоки тижорат ишларида ҳам фарзу вожиблари, макруҳларини билмоғимиз, улар ўртасида восита бўлиб турган амалларни қай даражада эканлигини билишлигимиз шарт қилинади.

Ҳазрат Имом Муҳаммад ибн Ҳасандан замондошлари:

– Зоҳидлик, тақво ва парҳезкорлик тўғрисида бир китоб ёзиб берсангиз, кўп фойдалиқ бўлар эди, – деб сўраганлар. Ул зот:

– Савдо-сотик, тижорат ишлари тўғрисида китоб ёздим, – деб жавоб бердилар.

Демак, зоҳидлик, тақвою парҳезкорлик жами ишларда – хоҳ дунёвий, хоҳ у охират иши бўлсин ҳаром, макруҳ ва шубҳалардан сақланмоқ билан бўлади.

Мазкур илмлар қаторида мусулмон кишига яна қалб ҳолатининг илмларини ҳам билмоқлиги керак. Қалб ҳолининг илми жуда нозик ва мураккаб, ўз навбатида жуда муҳим илмдир.

Таваккул қилиш – бутун ишлари, ички дунёси кечинмаларини ва қилаётган ишини охири хайрли бўлишини умид қилиб, уни ҳолис Аллоҳ таолога топшириши, тафвиз этишидир.

Инобат эса, қила олмаган ишларига нисбатан қайғуриш, афсусланиш, хато-нуқсонларини эътироф этиб

тавба қилиш, Аллоҳнинг амрларига бўйсунуш ва ўзини камтарона, шикаста ҳолда тутишдир.

Хошя – қўрқув, хушғу ва тазарруъда бўлиш, қалбан доимо Яратганнинг ғазабидан, қиёматда қаттиқ азобидан қўрқиш, раҳмату фазлидан умидвор бўлиб, хавфу рижода турмоқликдир.

Қалб илмларидан бири – **ризодир**. Ризо эса барча ишларга рози бўлишлиқдир. Аммо бунда огоҳ ва зийрак бўлиш керак. Гуноҳу маъсиятга, куфр ва ширкка зинҳор рози бўлмасликка буюрилади. Дарҳақиқат, маънан етукликка интилган киши юқорида санаб ўтилган қалбий ҳолатларни ҳар вақт ва ҳар жойда амал қилиши керакдир.

Илмнинг шарафи, улуғлигига шубҳа йўқ. Чунки у инсонийликка хос хусусиятдир. Инсон кўп жиҳатларда бошқа мавжудотлар билан шерикдир, лекин илмда шерик эмас. Шижоат, журъатлик, куч-қувват, сахийлик, меҳр, шафқатда ўхшаш тамонлари бор, аммо илмда эмас. Ваҳоланки, Аллоҳ таоло Одам алайҳиссаломнинг фазлини илм билан кўрсатди. Шунинг учун ҳам, фаришталарга ҳазрат Одамга сажда қилишни буюрди.

Чиндан ҳам илмнинг шарафи, олиймақом экани, у абадий саодатга – Аллоҳ таолонинг даргоҳида иззату ҳурматга ҳақдор этадиган тақвога восита эканидир. Бу ҳақда Муҳаммад ибн Ҳасан ибн Абдуллоҳ шундай деганлар, байт:

*Илм ўрган ҳар он,
Илм аҳлига зийнату фазилат,
ҳам олий унвон.
Ҳар он талабгори фойда бўл,
Фойда денгизларида ғаввос бўл.*

*Илм, илмдан илм унар,
Соҳибини зийнатлар.
Манфаатлик денгизларда,
Ғаввос бўлмоққа чоғлар.*

Фикҳ илми – яхшиликка етакловчи, тақвога бошловчи мукамал омилдир. У мақсадларнинг энг олийси ва одилроғи бўлиб, ҳидоят йўлига бошлайди. Фикҳ машаққату қийинчиликлардан нажот берувчи бир кўрғондир.

Битта парҳезкор, тақволи олим мингта ибодат қиладиган бандадан афзалдир. Яна шуни қайд этиш мумкинки, олимнинг бир ўзи мингта шайтоннинг душманларини ашаддийроғи ва даҳшатлироғидир. Бир куни Жаноб Расулуллоҳ (соллаллоҳу алайҳи ва саллам) масжидга борсалар, масжиднинг эшиги олдида ташвишли ва ноумид ҳолдаги Шайтон алайҳиллаънани кўрдилар. Расулуллоҳ (соллаллоҳу алайҳи ва саллам) келишининг сабабини сўраганларида, у:

– Ё Расулуллоҳ! Масжиднинг ичида бир омий (уқувсиз, илмсиз) киши зўр бериб намоз ўқимокда. Мен уни чалғитишни хоҳладим, лекин унинг ёнида «Илм шаҳрининг дарвозаси» ҳазрат Али (каррамаллоҳу важҳах) ухлаб ётибди. Агар мен шу омийни адаштираман, у Алини уйғотиб, ундан сўраб, бу тўғрида илм ҳосил қилади. Бу менга кўпроқ зарар ва ёқимсиздир. Чунки бир зарарим ўзимга бир неча баробар қайтади. Шундан бу ерда ноумид бўлиб турибман, – деб айтди.

Расулуллоҳ (соллаллоҳу алайҳи ва саллам) шундан сўнг: «**Бир олим минг обиддан афзалроқдир!**» – дедилар.

Илм ва фикҳ инсонларга дунё ва охиратда энг тўғри йўл кўрсатувчидир. Унинг соҳибии эса барча ахлоқи ҳа-

мидаларга эришади. У сахий, жувонмард, камтарин, журъатли, шикастадил, иффатли – ҳар маънода покиза ва бошқа хислатларнинг файзу баракотларидан баҳраманд бўлиш бахтига эришади. Бахиллик – қизғанчиқ, кўрқоқ ва журъатсизлик, манманлик, исрофгарлик ва ўта иқтисодчи – зикна бўлиш каби ахлоқи замималардан ўзини сақлаб, кишилар кўрганларида суҳбатига ошиқадиган гўзал хулқ эгаси бўлиб камол топади. Илм инсонга нима фойда-ю, нима зарар эканини билдиради. Инсон орзу-мақсадларига илм орқали етишади.

Инсоннинг кибр-ҳавога берилиши, манманлик қилиши, бахиллик ва мол-дунёга ҳирс қўйиши, қаноатсиз ёки исрофгар бўлиши Исломда ҳаром қилингани маълумдир. Булардан сақланиш эса, илм чўққиларини забт этиш орқали бўлади. Аксинча, бунга зид бўлса, инсон аста-секин тубанлашиб боради. Шунинг учун ҳам инсоннинг илм ўрганиши фарздир.

Одоб-ахлоқ тўғрисида саййид, жалолатлик имом, шаҳиди аъло, муҳтарам устоз Носируддин Абул Қосим ҳазратлари ажойиб бир китоб ёзганлар. Баъзи уламоларимиз ушбу китобни жуда долзарблиги учун ёдлашни тавсия қилибдилар. Ҳеч бўлмаса фарзи кифояликка кўра ёдласинлар деб буюрганлар. Фарзи кифоя – шаҳар ва бирор ўринда бу амални бир киши бажарса, бошқалардан соқит қилади. Агар ҳеч ким ижро этмаса, ҳамма гуноҳда шерик бўладилар.

Ақлли кишилар ўз манфаатларини кўзламоқлари учун бир-бирларини зарурий илм ва ҳунарни қоим этиришга буюришлик юклатилган. Лозим топилса, бунга ҳаракат қилмоқлари, сарф-харажатларини кўтармоқлари керакдир.

Ҳаётимизда ҳар бир соҳада инсонлар эҳтиёжи тушадиган илм-ҳунарларни ўрганишимиз шартдир. Маса-

лан, инсоннинг таом соҳасидаги эҳтиёжи, нима ҳалол, нима ҳаром ва зарарли эканини билмоққа ёки касал бўлиб қолса, дори-дармоннинг қайси бири унинг дардига малҳам бўлмоғини билмоққа эҳтиёжи тушади. Шу билан бу илмни ҳам билишга зарурият чиқади.

Илми нужум (юлдузлар ҳақидаги илм) – юлдузларга қараб фол очиш ва ғайб илмини билишни тақозо этади, бу Ислом шариатида ҳаром (ношаръий) амалдир. Инсоннинг эътиқодига зарар беради.

Аллоҳ таолонинг қазои қадаридан қутулиб бўлмайди. Бу асло мумкин эмас. Демак, ҳар бир мусулмон ҳамма ишларини ёлғиз Аллоҳга топшириши, Ўзигагина таваккал қилмоғи керак. Бу доимо Яратганни зикр қилиш билан, Унга дуою илтижолар қилиб, ўзи ва халқи учун тазарруъ, шикасталик изҳор қилмоғи билан амалга ошади. Камтарин бўлиш ахлоқи ҳамидадир. Қуръони карим ўқиш, уни тааммул этиш ҳамда эзгу амаллар қилиш, хайру саховат билан машғул бўлиш бу мақсадга ёрдам беради. Шунингдек, Аллоҳдан қилган хатолари учун афв сўраш, нуқсонлари учун гуноҳларидан мағфират талаб қилиш, саломатлик ва тинчлик-хотиржамлик сўраши ҳам керакдир. Зеро, дуоларнинг самараси ўлароқ, киши турли балою офат, мусибатлардан халос бўлиш бахтига муяссар бўлади. (Иншааллоҳ).

Аллоҳ таало бандасига дуодан насиба берган бўлса, албатта бу дуонинг ижобатини Ўзи ато этади. Дуосининг натижасидан бандасини зинҳор маҳрум этмайди.

*Дарёнинг остида бўлса жойинг,
Баҳона бирла еткузур Худойинг.*

Мабодо, бу бало ёки имтиҳон тақдири азалийда бўлса ҳам, яъни иложсиз рўй берадиган бўлса-да, Аллоҳ уни енгилроқ, унга қуввати кифоя бўладиган қилиб юборади ва сабр билан ризқлантиради. Бу фақат дуою илтижолар мевасидир. Илоҳо Парвардигоро, бизларга ҳам мана шундай бўлишни насиб этсин!

Агар илми нужумдан қиблани аниқлаш, намоз вақтларини билиш ёки бошқа шаръий заруратлар учун таълим олса, меъёрида ўрганиши жоиздир. Чунки бу, сабаблардан бир сабабдир.

Тиб илмини ҳам ўрганмоғи жоиздир, балки керак ҳамдир. Беморнинг тузалишига, шифо топишига боис бўлиш ҳам сабаблардан бир сабабдир. Жаноб Расулulloҳ (соллаллоҳу алайҳи ва саллам)нинг даволанганлари тарихдан маълум.

Ҳазрат Имом Шофиъий (раҳматуллоҳи алайҳ):

– Илм икки хилдир. Биринчиси илми фикҳ – бу диний муомалотларга риоя қилиш учундир. Бунда аввало Аллоҳ таолонинг ҳаққи, бандаларнинг Аллоҳ ва бандалардаги ҳақ ва мажбуриятлари, дунёвий ва ухровий муомалаларни низомга солиш каби илмлар таълим берилади.

Иккинчиси эса – илми тибдир. У инсон жасади тузилишига оид илм бўлиб, унда турли касаллик ва тибга алоқадор ҳолатларнинг иллатини таҳлил қилиб, уни бартараф этиш усулларини ўрганишдир. Бу икки илмдан бошқа илмлар эса «Булҳатул мажлис», яъни «Мажлиснинг етуклиги»га хизмат қиладиган, уни сермахсул ва сермазмун бўлишига омил ҳисобланади.

Илм амал қилган кишига нур бахш этади.

Фикҳ – илмнинг нозик нукталарини билиш, ўрганишдир. Демак фикҳ, илмга нисбатан чуқурроқ маънога эга экан. Фикҳ кенг қамровли, кўп тармоқли, серқир-

ра экан. Имом Аъзам Абу Ханифа (рахимахуллох) фикҳга таъриф бериб шундай деганлар:

Фикҳ – киши нима фойдали ва нима зарарли эканини билмоғи ва ўрганмоғидир. Илм унга амал қилиши учундир. Аслида, илмга амал қилиш нақдни насияга қолдиришдир. Яъни, амалининг мукофотини дарҳол талаб қилмайди, балки уни охиратга олиб қўяди.

Инсон дунё ва охиратига нима зарар ва нима фойда эканини билишдан ғафлатда қолмаслиги лозимдир. Бу билан фойдаларини ўзига жалб этади ва Аллоҳ таолонинг раҳмати ва баракотларига ноил бўлади. Зарар ва зиён амаллардан ўзини сақлаб, улардан узоқлашади. Ақли ва илми ўзининг зарарига ҳужжат бўлмаслиги учун ҳаракат қилади. Зеро, мана шулар қиёмат кунинда азобу уқубатни зиёда бўлишига олиб келади. Аллоҳ барчаларимизни беамал бўлишдан ва Ўзининг ғазабидан паноҳига олсин!

Бу ҳақда «Илм ва унинг фазилати маноқиблари» номли китобда кўп оят ва хабарлар келтирилгани сабабли китобимиз узайиб кетмаслиги учун, уларни биз зикр этмадик.

2-ФАСЛ

ИЛМ ОЛИШДА НИЯТ ҚИЛИШ ТЎҒРИСИДА

Ҳар бир амалнинг рўёбга чиқмоғида ниятнинг аҳамияти катта. Жаноб Расулulloҳ (соллаллоҳу алайҳи ва саллам)нинг: «**Иннамал аъмолу биннияти**», яъни, **амалларнинг ажру савоби ниятга қараб бўлади**, – деган муборак ҳадисларида, ният жами ҳолатларимизга асос эканига ишора бордир. Мазкур ҳадис саҳиҳ (ишончли) ҳадислардан бўлиб, уни Имом Бухорий ривоят қилганлар. Яна Жаноб Пайғамбаримиз (соллаллоҳу алайҳи ва саллам)дан ривоят қилинган ҳадиси шарифда:

– Қанча дунё амали суратида бўлган амаллар бор, улар ниятнинг яхшилиги, тўғрилигидан охират амалига айланади. Яъни, инсон ниятининг яхшилигидан дунё амали учун ҳам савоб ва мукофот олади. Қанча охират амаллари бор, ниятнинг ёмон ва нотўғрилигидан дунё амалига айланади. Яъни, нодуруст ният инсонни ибодатлари савобидан маҳрум ҳамда бенасиб этади» – деб, ниятга қатъий аҳамият бериш кераклигини билдирдилар. Демак, амалимиз қандай бўлса ҳам, у дунёвий ёки ухровий бўлсин, ниятимизга боғлиқ экан.

Истаган киши ҳам биринчи навбатда ниятини яхши қилмоғи керак. Аввало, илм ҳосил қилиш билан инсон Аллоҳ таолонинг розилиги, охират саодатини мақсад қилиши лозим. Шу билан ўзининг ва бошқаларнинг жоҳиллигини ва илмсизлигини кетказишни, динга ҳаёт

бахш этишни, шариат аҳкомларини қоим мақом этиб, Исломни боқий қолишига хизмат этишни ният қилмоғи лозимдир. Чунки Исломнинг боқий қолиши – илм биландир.

Маълумки, зоҳидлик, ибодат ва тақво илмсиз дуруст бўлмайди. Бунга мисол этиб, «Ҳидоя» китобининг муаллифи шайхул ислом жалолатлик имом Бурҳониддин Марғиноний ҳазратларининг талабаларга ушбу шеърларини насихат тариқасида айтганларини келтириш мумкин:

*Илми ким воситаи жоҳ этар,
Ўзинию халқни гумроҳ этар.
Олим агар жоҳ учун ўлса залил,
Илми анинг жаҳлиға бўлғай далил.
Гар билсанг болам, олими беамал
Эрур зарар олам учун, жону жоҳ
Талабида қилур дину-дунёни фасод.
Будир оғир ҳалокат, кўр ушлаганин
Маҳкам тутар деб, беилми борлиги.
Илмсиз обиду, беамал олим икков
Боамалу, диёнатлик инсонга эгов.*

– Бузғунчи, беамал олим ва билганига беамал киши катта фасод, бузуқлик эса ҳалокатдир. Аммо жоҳил, илмсиз обид – намозхону рўзадор, зоҳиду парҳезкор ундан катта фасод, балою офатдир. Ҳар иккови икки дунёда ўз дину имонини мустаҳкам тутган кишига улўф фитнадирлар.

Булардан сақланиш инсонни илм чўққиларини забт этиши орқали бўлади. Агар ишни бунга зид олиб борса, аста тубанлашиб боришига сабаб бўлади. Шунинг учун илм ўрганмоқ фарз ва шарт қилинган.

Одоб ахлоқ ҳақида устоз, буюк имом ва шаҳиди аъло Саййид Носируддин Абул Қосим ҳазратлари мукаммал китоб ёзганлар. Бу китобни талабалар ва дин ишига хизмат қилгувчилар ўқиб ўргансалар, катта фойдани ихтиёр қилган бўлардилар. Баъзи устозлар ёд олсинлар деб ҳам тавсия қилган эканлар.

Ҳаётимизда эҳтиёж тушадиган ҳар бир илм ва касбни ўрганиш, уни татбиқ этиш шарт бўлгани каби бу китобдагиларни ҳам билмоқ жуда зарур. Буни кунлик муҳтож бўлганимиз таомга ўхшатиш мумкин. Таом ҳаётимизни тиклаб берувчи асосий омилдир. Бемор кишининг дори дармонларга эҳтиёжи тушади. Бу бошқа илмларга бўлган ҳожатга ўхшайди.

Илм олиш билан инсон Аллоҳ таолонинг неъматларига шуқр этишни ният қилади. Чунки шокир бандаларига неъматларини зиёда ва баракотлик қилишга Ҳақ таолонинг ваъдаси бор.

Илмга жонфидалиқ қилиш ҳақида Имом Муҳаммад ибн Ҳасан (раҳимаҳуллоҳ) шундай деганлар:

– Агар одамлар менга қул бўлганда эди, уларни ҳар бирини қулликдан озод этардим ва уларни хўжайинлари, қулдор эгаларидан халос этардим. Бундан ёлғиз мақсадим, улар фақат илм ўргансинлар ва билимларини камолга етказсинлар.

Улуғ донишмандлардан бири:

– Ким илм лаззатини, унинг ҳаловатини изласа ва амал қилиш мазасию роҳатини топса, инсонлардаги нарсаларга кам рағбат қилади, қизиқмайди. Таъма қилишга ўзини йўлатмайди.

Имом Аъзам Абу Ҳанифа (раҳимаҳуллоҳ) устозлари шайхул ислом, Ҳаммод ибн Иброҳим ибн Исмоил ас-Сифорий ал-Ансорий ҳазратларидан қуйидаги байтани келтирадилар:

*Охиратни дедим, файзу зафар топдим,
Дунёни дедим, хавфу хатар топдим.
Охиратни дедим, топдим фазлу камолот,
Дунёни дедим, топдим хорлик ва маломат.
Охиратни дедим, келди ризвону жаннат,
Дунёни дедим, келди ҳасрату надомат.*

– Ким охират куни – ваъда қилинган кун учун илм талаб қилса, дарҳақиқат бу банда Аллоҳдан, ҳақ йўлга иршод этувчи Зотдан файзу фазилат топиб, кўп жиҳатларда ғолиб бўлиб, зафар қучибди. Аммо, одамлар ҳурмат, эътиборини топиш учун илм талаб этувчига ҳасрату надоматлар бўлсин!

Сен албатта бундай ёмон ниятдан сақлан ва қалбингни кечинмаларига эҳтиёт бўл! Парвардигоро! Ҳар қандай ёмон ниятлардан ўзинг паноҳ ва нажот бергин!

Аммо, амри маъруф ва наҳий мункар қилиш учун, ҳақни, шариати исломийя аҳкомларини танфизи, яъни жорий қилиш, амалга ошириш учун, динни қувватлаш, улуғлаш ва эъзозу икром қилдириш учун бойлик, обрў, нуфузни ҳам илм олиш билан бирга талаб қилиш жоиздир. Шунда ҳам ҳаддан зиёда эмас, балки амри маъруф ва наҳий мункар қоим бўладиган миқдорда ҳурмат-эътибор, давлат талаб қилиши керак бўлади. Бу масалани ҳар бир талаба яхшилаб ўйлаб олиши зарур. Чунки илм ҳосил қилишда инсон кўп машаққат чекади. Шунга мувофиқ, уни керак ўринда обрў ва мол-дунёси билан ҳимоя қила олиши шарт.

Машойихларимиз бу ҳақда:

– Илм ҳосил қилиш гўё игна билан қудуқ қазиб, сув чиқарганчалик меҳнатга ўхшаса, ҳол илмига етишиш гўё киприк билан қудуқ қазиб, сув чиқарганчалик чекилган машаққатга ўхшайди, – деганлар.

Маълумки, игна ҳам, киприк ҳам қазиш қуроллари эмас. Бу ҳикматлик сўзлар илм эгаллаш жуда қийин, машаққатли иш эканига ишорадир. Шунинг учун, уни хор ва хақир, арзимас ва фоний – йўқликка юз тутувчи дунёга, давлатга сарфламайди, уни алмаштирмайди. Шеър:

*Дунё ноқиснинг ноқисроғи эрур,
Ошиғу шайдоси хорнинг хорроғи эрур.
Сеҳру жодуси ила кару кўр айлар,
Қилмишига ўзини ҳайрону лол айлар.*

– Бу дунё – ноқисроқдан-да, камдан-камроқ, жуда ноқисдир. Дунёга ошиқу шайдо эса ундан хорроқ, бечорадан бечорароқдир. Дунё ўз сеҳри билан кишини кар ва кўзини кўр қилур. Шунинг учун ҳам улар ўз илмларидан далилу исботсиз ҳайрон қолувчи, ҳасрат чекувчидир.

Демак, аҳли илмлар ўзларини таъмагирлик, яъни умидворлик иллатидан сақлашлари керак экан. Акс ҳолда, илмининг самарасига нисбатан дунё матоларини умид қилиш билан, илмни ва ўзларини хор ва ҳурматсиз этган бўладилар. Шунингдек, илм ва илм аҳлини хор ва беобрў қиладиган ўринлардан ўзларини эҳтиёт қилмоқликлари керак бўлади.

Аҳли илмлар хусусан, толиби илмлар камтарин, камсуқум бўлишлари керак. Тавозуликни ўзларига касб қилсинлар, у эса мутақаббирлик билан хорликни ўртасидир.

Иффатли бўлмоқ юксак инсоний фазилатлардан саналади. Иффат – поклик, гуноҳ ва маъсиятдан фориқлик, ҳар жиҳатдан покизалик демакдир. Кенг оқсоқоли

буларни одоб-ахлоқ китобларидан билиб олинади. Адибул Мухтор номи билан машҳур, шайхул ислом, рукнул ислом, ҳазрат устоз бир шеър айтганлар:

*Хусни хулқда тақво бор,
Тақводорга шикастлик ёр.
Камтаринлик, ширинсўзлик
Комиллик карвонин тортар.
Султони комилнинг шайхлар
Мактубига жавобин ўқи:
«Сиз яхшисиз, биз ёмон,
Сиз буғдойсиз, биз самон!»*

– Шубҳасиз, тавозулик муттақийларнинг хислатидир. У билан инсон ўз мақсадларига ҳамда улуғликларига ноил бўлади. Ўз илми ва ҳунарини қолаверса, обрў эътиборини юксалтиради. Жоҳил, илмсиз кишини ўз ҳолини кўриб ажабланиши, ўзига ўзи бино қўйиши аслида жуда хунук ишдир. Ўзини саъид, бахтлик инсонлардан ҳисоблайди. Ваҳоланки, оқибатда ким бўлади, умри қандай хотима топади, шақий (бадбахт)лардан бўладими? – буни ўйлаб кўрмайди.

Камтарга камол, манманга завол, – деганларидек, камтар, хоксор инсон ўзининг гўзал хулқу одоби билан доим иши ривож ва мартаба топади. Чунки ўзининг ҳаддини сақлай олиши билан, ўзини мумтоз тутмаслиги билан кишилар кўнглида ҳурмат ва эътибор қозонади. Манман, кеккайган киши эса, кўзи кўр, қулоғи кар, қалби қулф бўлади. Ишларига ажабланиб, ўзидан узоқлашиб, ўз-ўзига ишониб аста ҳалокатга яқинлашади. Мансабига суяниб, бошқаларни менсимай қўяди. Натижада, ўзига ҳаваси келиб, мағрурланиб қолади. Ўзини улуғлардан ҳисоблайди. Кибриё – улуғлик, катта-

лик – яратган Парвардигоримиз Аллоҳ Зул Жалолга хос сифатдир.

Имом Аъзам Абу Ҳанифа (раҳимаҳуллоҳ) шогирд ва асҳобларига шундай дер эканлар:

– Саллаларингизни улуғланг! Енгларингиз кенг бўлсин ва салобатлик кийининглар!

Ушбу сўзлар фақат илм ва илм аҳлини улуғлаш ва бошқалар хор ва паст назар билан кўрмасликлари учун айтилган.

Салла – Ислом шиори ва улуғлигининг белгиси. Уни ҳақ маънода таслим бўлганлар бахтлиқ бошларига киядилар. Салла кишини охиратга имони борлигини, умри тугашини ва бунга ишонишини – ўлимни тан олишининг аломатидир. Комил имонлик киши Расулуллоҳ (соллаллоҳу алайҳи ва саллам)нинг муборақ суннати санияларини амалга оширувчи роқ бўлиб қолади.

Талаба кийимларини пок ва саранжом тутиши, салласини оппоқ қилиб кийиб юриши керак. Бундай кийимлик киши бошқалар кўнглида динга нисбатан хайрли тасаввур туғдириши керак. Толибнинг одоби, камтарлиги ва бошқа фазилатлари кўнглидаги фикрни қувватлаши зарурдир.

Имом Аъзам ҳазратларининг шогирдлари имом Абу Юсуфга берган кенг қамровли васиятлари бор бўлиб, уни ўқиш, ўрганиш ҳам жуда фойдалидир. Уни ҳазрат шогирдлари юртларига қайтиб кетаётганларида берганлар.

Имом Абу Юсуфнинг шогирдлари шайхул ислом, имом, хужжати аймма Али ибн Абу Бакр ҳазратлари:

– Мен шахримга қайтаётганимда устозим бу васиятни ёзиб олишимни буюрдилар, – деб эслайдилар.

3-ФАСЛ

ИЛМ, УСТОЗ ВА ШЕРИК ТАНЛАШ ВА БУ ИШДА МУСТАҲКАМ БЎЛИШ ҲАҚИДА

Талаба илм ва касбни дунё ва охиратга фойдаси кўпроғини танлаши керак. Илмда тавҳид илми ва ақидани биринчи навбатда ўрганади.

Тавҳид илми имон ва эътиқод масалаларини илмий, асосли далиллар билан талаба ўрганиши шарт. Зеро, муқаллид, яъни ота-аждодларига эргашувчининг имони дуруст бўлса ҳам, далил ва хужжатни тарк этгани учун қаттиқ гуноҳкор бўлади.

Аллоҳнинг ваҳдониятини Қуръони карим ва аҳодиси набавияга асосланиб билиб олмоқлиги ҳамда уни зарур ўринда келтира олишга тиришиши керак.

Ақида масаларини қадимгиларини, яъни жаноб Пайғамбаримиз ва саҳобаи киромлар даври саодатидагиларини танлаши лозим. Янги пайдо бўлганларини танламайди, чунки кейин чиққан нарсалар Қуръону ҳадисга хилоф бўлади. Сўфий Аллоҳёр (раҳимаҳуллоҳ):

*Маҳкам тутгин жамоат эътиқодин,
Нари солгин муҳолиф ижтиҳодин! –*

деб кейинги пайдо бўлган ақидавий масалалар, сулуклар залолатга бошлайдиган йўл эканини билдирадилар. Салаф уламолар ҳам:

– Ўзингизга атиқ (эски) яъни, аслга яқин вақтда мавжуд бўлган илмларни олинг. Айниқса, ақида илмини

софини танлаб олинг. Янги пайдо бўлганларидан сақланинглар, – деганлар.

Сен ҳам кейин пайдо бўлган ихтилоф ва жанжалга сабаб бўладиган ақида масалаларидан узоқ бўл ва бу иш билан шуғулланишдан тийилгин!

Чунки бу низоларнинг ҳаммаси буюк зотларнинг инқироз ва ҳалокатларидан сўнг зоҳир бўлган. Бу талабани илм ҳосил қилиш, фикҳ асосларини ўзлаштиришдан чалғитади, умрини зое ўтишига сабаб бўлади. Қалбда душманлик туғдиради. Ваҳоланки, бу каби ишлар қиёмат куни яқин қолганининг аломатларидан бўлиб, илм кўтарилгани, фикҳнинг қадрсизланганини билдиради. Ушбу маъноларнинг ҳаммаси ҳадиси шарифда ворид бўлган.

Аммо устоз танлашда асосан қуйидагиларга аҳамият қилиш керак:

- Олимроқ бўлган;
- Парҳезкор ва тақводорроқ бўлган;
- Ёши улуғроқ ва кўп тажрибали аҳли илмни устозликка ихтиёр қилмоғи керак.

Шу шартлар асосида имом Абу Ҳанифа (раҳимаҳуллоҳ) ҳазратлари ўз устозлари Ҳаммод ибн Сулаймон жанобларини кўп фикр ва тааммул юритганларидан кейин танлаган эканлар. Бу ҳақда Имом Аъзамнинг ўзлари:

- Мен у кишини улуғ, мўйсафид, салобату виқорлик, юмшоқ кўнгил, хушмуомала, сабру матонатли кўрдим, – деб эслайдилар, – шунинг учун ул зотнинг ҳузурларида қолдим, мустаҳкам ва собит турдим. Натижада устозимнинг файзу барокотлари билан ўсдим, етуклик пиллапояларида илдам қадам ташладим.

Ҳақиқатан ҳам, бу зот етук, комил ва улуғ инсон эдилар.

Самарқандлик донишманд:

– Менга бир йигит илм олиш ҳақида машварат солди. Бухорои шарифда илм олишни азм қилганини, бошқаларнинг ҳам фикрларини билиш нияти борлигини изҳор қилди.

Худди шундай ҳар бир ишда маслаҳат солиш, фикр алмашиш шартдир. Аллоҳ таало Каломи мажидида жаноб Пайғамбаримиз (соллаллоҳу алайҳи ва саллам)ни машварат ва маслаҳат билан ўзаро кенгашиб иш юриштишга буюради. Шўро сурасининг оятларида мўминларнинг ахлоқи ҳамидаларини васф этиб: «Уларнинг ишлари ўзаро кенгашдир», – деган.

Шунинг учун, жаноб Расулуллоҳ (соллаллоҳу алайҳи ва саллам) ҳатто уй юмушларини ҳам асҳоби киромлар билан маслаҳатлашиб ҳал қилар эдилар. Ҳазрат Али (розияллоҳу анҳу):

– Киши маслаҳат сўраб ҳалок бўлган эмас, – деганлар. Доно халқимиз: «Кенгашли тўй тарқамас», – деб бежиз айтмаган.

Кенгаш, ўзаро маслаҳат билан қилинган иш пухта ва пишиқ бўлади. Оқибати назардан ўтказилиб, зиён ва зарардан сақланиш ҳамда имкон қадар фойдали ва сермахсул бўлиб рўёбга чиқиши таъминланади.

Донишмандлар кишиларни уч тоифага тақсимлаганлар: бири бутун ва тўлиқ киши, яна бири ярим киши ва охиргиси эса ҳеч нарса бўлмаган киши.

Биринчиси, қадри бутун кишининг тўғри фикри, ўз мулоҳазаси бор. Шундай бўлса ҳам, албатта маслаҳатлашиб иш қилади.

Аммо, иккинчи тоифалар юқоридаги фойдали сифатларнинг биридан маҳрум кишилардир. Фикри бўлса, маслаҳатлашмайди ёки аксинча, бошқаларнинг мулоҳазалари билан қизиқмайди. Фикри ҳам тез ва осон

ўзгарадиган бўлади. Ҳар кимнинг маслаҳати маъқул келаверади. Яъни қай ишда унга фойда борлигини ўзи яхши билмайди. Ёки фойдасини зарарга айлантириб қўяди, ўзбошимчалик қилади ва ҳақозо.

Аммо учинчи тоифа, қадрсиз кишиларда ўз фикри, мулоҳазаси бўлмайди. Шу билан бирга маслаҳатлашмайди, бошқаларнинг фикрларига қўшилмайди, раъйини ҳурмат ҳам қилмайди.

Демак, инсон комил, иззат-икромли, жамият ва оиласида ўз мавқеини топиши учун фикру мулоҳазасига ҳар жабҳада эга бўлиш керак. Шу билан баробар, уни тўғри ва фойдали бўлиши алоҳида аҳамиятлидир.

Ҳазрат Жаъфари Содиқ ҳазрат Суфён Саврий (раҳимаҳуллоҳ)га:

– Эй, Суфён! Дунё ва охираат ишларингда, албатта, имонли ва тақволи кишиларга маслаҳат сол. Улар билан кенгашиб юр! – деганлар.

Бу ҳикматда ушбу нозик нукталар аҳамиятлидир:

- биринчидан, киши ўз фикрига эга бўлиши керак;
- иккинчидан, фикрининг тўғри бўлишига ҳаракат қилиши керак;
- учинчидан, ҳар бир ишда – катта ёки кичик, дунё ёки охираат ишларига алоқадор бўлсин маслаҳатлашмоғи керак. Бошқаларнинг ҳам фикр ва мулоҳазаларини ўрганиши, эътибор қилиши фақат ўзининг фойдасидир;
- тўртинчидан, маслаҳатгўйлар тақволи, айтганига ўзи ҳам амал қиладиган инсонлар бўлиши мақсадга тўғри йўналтиради.

Илм ўрганиш энг олий мартабадаги ишлардан ҳисобланади. Нақл қилинадикки, илм талабида бўлмоқ нафл ибодатлар қилишдан кўп марта афзалдир. Шунинг учун, илм талаб қилишда маслаҳат, кенгашга солиш зарур ва вожиброқдир. Улуғ донишманд:

– Агар Бухорои шарифга илм ҳосил қилиш ва ҳақиқий устозни топиш мақсадида борсанг, ихтилофли масалалар ва турли саволлар топиб, у жойдаги аҳли илм ва улуғ устозлар билан баҳс, мунозара қилишга шошилма! Улуғ имомлар ўртасидаги ихтилофли масалаларда музокарага ошиқма! Балки икки ой сабр қил, то бир устозни ўзингга танлаб, у ҳақда яхшилаб ўйлаб фикр юритгайсан. Устоз тўғрисида дарҳол хулоса чиқаришга шошилма!

Агар Бухорои шарифга келиб, синамай бирон устоздан сабоқ олишни бошласанг, уни билмаганинг учун кейинроқ дарс ўтиш услуби сени қизиқтирмай қўйиши мумкин. Натижада ўша дарсга ҳам, илмга ҳам қизиқишинг қолмайди, хатто уйғонмайди ҳам. Бу дарсни тарк этиш ва устоздан узилиш билан тугайди. Мақсадинг ҳосил бўлиши учун яна бошқа устозни излайсан, унда ҳам дарс бошлаб, аввалги ишларингни такрорлайсан.

Шунинг учун Аллоҳ илмингга барака бермайди. Илмда даражага эга бўлсанг ҳам на ўзинг, на бошқага наф бера оласан.

Бунинг замирида яна бир кўз илғамас сир бор. Тарк этган устозларнинг кўнглини ранжитганингдир. Зеро, бир ҳарф ўргатган устознинг розилигини олиш, қандай устоз бўлса-да, уни ҳурмат қилиш ва бу тўғрида ваъда қилинган лутфу иноятни топиш шогирднинг ҳаётий мазмунига айланган вазифаси бўлмоғи шарт.

Шунинг учун ҳам бу ишда яхшилаб тафаккур қил! Илм олиш муҳим ва нозик масала бўлиши билан бирга, унга устоз танлаш ҳам ўта муҳим ва зарур масаладир. Кўп маслаҳат ва катталарнинг кўрсатмаларини олиб, мазкур шарт-шароитларнинг кўпини ўзида мужассамлаган бир устозни топ! То уни тарк этиш ва дарсларидан қолишга эҳтиёж сезмагин! Мана шунда таълимнинг баракотли ва хайрли бўлади. Илминг фойда берувчи ва

Ўзинг манфаатли илм соҳиби бўлиш учун устоз ҳузурида собит ва мустаҳкам турасан.

Билгилки, ҳар бир ишда сабру чидамлик, қаноатли ҳамда саботли каби юксак фазилат эгаси бўлиш, ўша ишни комил эгаллашда асл ва асос ҳисобланади. Афсуски ушбу фазилат инсонларда топилмайди, кам учрайдиган ноёб хислатдир. Шеър:

*Олийликка интилганга даркор ҳаракот, аммо
Кишиларда кам учрайдур сиботу матонат.*

Бир донишманд: «Бир соат сабр қилмоқ шижоатдур», деганлар. Шунинг учун ҳам, талаба устоз олдида сабот, сабр ва юксак қаноат билан қоим бўлиши керак. Уни меҳру шафқатини ва хайрли дуосини қозонсин.

Бир китобни охиригача ўқиб тугатмасдан, бошқа китобга ўтмасин. Шунингдек, бир фанни камолга етказмасдан, бошқасини ихтиёр қилиш ёки зарурат бўлмаса, бошқа шаҳарга кўчишга жазм этмаслиги керак. Аслида бу илм офатларидандир. Чунки имлдан чалғитади ва бошқа нарсага мажбур қилади. Қалбни бефойда нарса билан ўрайди. Вақтини зое кеткизади. Энг зарарлиси, муаллим кўнглига азият келтиради. Муҳаббатини сўндириб, ўзи ҳам кўп озор чекмоғига сабаб бўлади.

Талаба нафсу ҳавоси чақираётган нарсаларга қаршилиқ қилиши ва шафқатсиз бўлиши ҳамда оғир, сабрли бўлишдек юксак ахлоқий фазилатлар билан сифатланиши керак. Шеър:

*Нафсу ҳавойим мени йўлдан урди
Шармандалар анҳорига тубан сурди.
Юзим қаро қилди, илгимда шай йўқ,
Ҳай ҳузурида дилимда ҳаё, саъй йўқ.*



*Дўстим айтди, бунинг давоси бордир,
Нафсу ҳаво кушандаи ғавғоси дордир.
Осиб бергин ором дардмандаларга,
Ибрат бўлсин учун шармандаларга.
Ҳавои нафсга қарши кураш эмас осон,
Матонату бардошни маҳкам тутсин инсон.*

Ҳақиқат шуки, нафсу ҳаво йўли хорлик ва шармандалик йўлидир.

Агар билсанг, нафсу ҳавони дорга осадиган амал, уни хор ва шарманда яна ҳам шарманда қиладиган жойи амалдир.

Бу осон эмас, ким нафсига қарши курашар экан, унга кўп мусибат ва имтиҳонлар ёғила бошлайди.

Албатта сабр ва қаноатни касб қилсин.

Донишмандлар: Орзу умидларга эришиш қоп-қоп меҳнат ва имтиҳонлар устидадир.

Қуйидаги ҳикматни ҳазрат Али (розияллоҳу анҳу) айтганлар:

Огоҳ бўлким, илм ва унинг файзу равнақи олти нарсага риоя қилинганда ҳосил бўлади. Уларнинг барчасини баён этай:

Заковат – зийраклик, илмга чанқоқлик, сабру қаноатла етуклик – кифоятлик, устоз иршоди – йўлланмаси, ҳамда узоқ вақт даркор.

Шерик, ҳамхона танлашда тиришқоқ, жиддий, парҳезлик, тақводор ҳамда мустаҳкам иродали, хулқи мустақим – ўзгармайдиган ва фаҳм-фаросатли, тушунадиган ва тушунтира оладиган кишини ихтиёр қилиш лозим. Табиийки, дангаса, эътиқоди суст, сергап, бузғунчи ва фитначилик хислати бор кишидан узоқлашиши керак.

Ҳикматларда: Кишининг ким ва қандай эканини ўзидан сўрама! Балки унинг яқинларига, дўстларига қара! Ақл билан назар қил! Чунки инсон дўстларига эргашади.

*Кимки, тиласанг билай, мақолин англа,
Аслин десанг англайин, фиолин англа.
Кирдикориға боқиб асл ҳолин англа,
Аслиға далил анинг ҳисолин англа.*

Улар ёмон ва ношоиста феълу хулқлик бўлсалар, зудлик билан улардан узоқлаш. Агар яхши ва ижобий феъллик бўлсалар, улар билан дўстлаш. Самимий муносабатлар ўрнат. Шунда тўғри йўл топасан, ҳидоятга эришасан. Шеър:

*Яхши либос танга оройиш,
Яхши қўлдош жонга оройиш.
Киши айбинг деса, дам урмағилким, ул эрур кўзгу,
Чу кўзгу тийра бўлди, ўзга айбинг зоҳир айларму?!*

Ҳар қандай ҳолда бўлсангда, дангаса билан дўстлашма, ҳамсуҳбат бўлма! Қанча солиҳ, яхши инсонлар бор эдики, улар шерикларининг бузғунчилиги, ёмонлиги билан бузилдилар, ёмон отликқа айландилар. Ўзини қаттиққўл қилиб кўрсатадиган ва безбет киши душманимдир. У кул ичига қўйилган чўғ кабидир, кул эса чўғнинг ўчиб қолишига сабаб бўлади. Яъни, сен ҳам бир чўғ мисоли бўлсанг, чўғни алангалатмай, мақсадга етказмай уни ўчиради.

Хулоса шуки, қозонга яқин юрсанг қароси юқар деб, танланган шерик қанчалик изланувчан, ти-

ришқоқ ва одобу ахлоқи ҳуш бўлса ҳамда тақвою парҳезда йўлбошчи бўлиши айни муддаодир. Шубҳасиз, бу каби фазилатли сифатларни шерик ва яқинида юрганларга ҳам юқтириши, хулқлантириши мумкин. Шундай қилиб, ўзига ҳам, ўзгага ҳам наф берадиган илм ҳосил қилишига асосий омил бўлади.

*Кимники айлай дер эсанг маҳраминг,
Кўп синамай айламагил ҳамдаминг.*

Жаноб Пайғамбаримиз (соллаллоҳу алайҳи ва саллам):

– **Ҳар бир гўдак ислом фитратида таваллуд топади. Бироқ уни яҳудий қиладиган ҳам, насроний қиладиган ҳам, мажусий қиладиган ҳам ота-онасидир, –** деб тарбиянинг нозик тамонларига ишора қил-яптилар.

Ушбу пурҳикмат сўзларни зоҳирий маъносига қараб, яҳудий фарзандларини яҳудий қилиб, насроний насроний-христиан қилиб, мажус –оташпараст болаларини ўтга талпинувчи қилиб тарбия қилар эканлар, дейиш мумкин.

Аммо уни бошқа томондан таҳлил қилсак, мусулмонга Тангри таало фазли билан неъмат ва омонат қилиб фарзанд беради. Ношукрлик ва бепарволик кўчасига кириб, боланинг тарбиясига қарамаса, уни илмли, ҳунарли қилмаса, динини, шариатини ўргатмаса, ахлоқ-одоб бермаса, келажакда бу фарзанд яхшилик, ёмонлик, тўғри-эгрининг, ҳақ ва ноҳақнинг фарқига бормасликда яҳудий ва насроний хатто мажусийдан ҳам фарқ қилмай қолади, деб жаноб Расулulloҳ (соллаллоҳу алайҳи ва саллам) танбеҳ берадилар.

Муаллиф (раҳимахуллоҳ)нинг таъбири билан айтганда, ота-она болага қанчалик яқин бўлиб, ижобий таъсирларини ўтказганлари каби, шериклар ҳам, бир-бирларига таъсирларини ўтказа биладилар. Форс тилидаги қуйидаги ҳикмат ҳам бу фикрларни тасдиқлайди:

*Ёри бад бадтар бувад аз мори бад,
Баҳаққи зоти пок Аллоҳус сомад.
Ёри бад орад ту ро сивое жаҳим!
Ёри неку гир, то ёби наъим!*

*Ҳаёву адаб бирла тузгил маош,
Яна айла таъзиму ҳурматни фош!
Не эл ёри бўлсанг, алар ранги бўл,
Нечук бор эсанг, тутқил ул сари йўл!*

Ёмон дўст, хулқу мақсадлари ғаразлик ҳамроҳ захри қаттол илондан ҳам ёмонроқдир.

Бениёз, беҳожатлик Аллоҳнинг пок зотига қасам ичаманки,

Ёмон дўст сени жаҳаннамдан бошқа жойга олиб бормас.

Ҳақиқий яхши дўст ихтиёр қилгилки,

То у бирла неъматларга, жаннати наъимга етгайсан!

*Ерда қанча бордур каромат,
Билмоғингга керак фаросат.
Якто улуғлиғин айла назорат,
Камтар камолига топгил ибрат.*

Илм ва илм аҳлларига ҳам, шундай назар қил. Улар билан дўстлашганларнинг ҳолини кўр. Оқибатлари қан-

дай гўзал ва ҳар жиҳатдан муваффақиятлик эканини ўйла. Сен ҳам дўстингдан ибрат ол, уни мумтоз эт. Чунки дўст дўстнинг кўзгусидир.

*Ким бу чаман ичра хиромон эрур,
Барчаси бир-бирига меҳмон эрур.*

*Ҳар кишиким, бор эса ёре анга,
Ҳар кишиким, ёр эса боре анга.*

*Ёр улдурки, ҳар неким ўзига
Истамас, ёриға ҳам истамағай.*

*Ўзи истарки, ёр учун ўлғай,
Ани мундоқ шарик айламағай.*

4-ФАСЛ

ИЛМНИ ВА ИЛМ АҲЛИНИ УЛУҒЛАШ ҲАҚИДА

Билгилки, толиби илм ҳам, толиби касб-ҳунар ҳам фақатгина илм ва илм аҳлини ҳурмати уни ўз ўрнига келтира олиши – уни ҳурматлаб, таъзимини адо эта олиши билангина илмга, касбга эришиб, улардан муваффақият ила манфааат топади. Устозни ҳурматига эътибор ва уни қатъиян улуғлаш, салобатли тутиш эса алоҳида аҳамият касб этади. Донишмандларимиз:

Ҳурмат сақлаш тоат-ибодатдан кўра афзалроқдир, – деганлар. Яна бир улуғ зотдан:

– Илм афзалми ёки одоб? – деб сўраганларида, ул зот:

– Одоб афзал, – деб жавоб берганлар.

Ҳақиқатда ҳам, гўзал хулқ, одоб ҳар қандай илму ҳунар эгасининг беназир зийнатидир. Яна шундай мўътабар инсонлардан:

– Ким нимага эришган, фазилат ва даража топган бўлса фақат ҳурмат, одоб сақлаш билан эришибди. Кимки ўз обрў-эътиборидан, эришган фазилатидан айрилган бўлса, билсинки, у фақатгина бу айрилиқни одоб сақлашни лойиқ кўрмагани, ҳурмат ва эъзозни тарк қилгани сабабидандир, – деб огоҳ қиладилар. Яна:

– Огоҳлик, зийрак фаҳм билан бироз фикр қилгин, инсон гуноҳу маъсият билан имондан ажралмайди. Балки иззат-икромни ва одобни тарк этгани учун кофир бўлади.

Фаришталарга дарс ўтаган Иблисни ёдингга ол! У беодоблик ва тарки эҳтиром-ла Аллоҳ таолонинг раҳмат даргоҳидан қувилди, Унга осий бўлди.

Ваҳхобийларни кўр! Катталарга ҳурматлари, кичик-ка иззатлари юзакиликка, ёҳуд йўқликка юз тутгани сабаб устознинг улуғлигини эътироф этмадилар. Барча устозларининг норизолик дасторларини бошларига қўйиб, устларига дуоибаддан иборат либослар кийдилар. «Илму тақволари» билан муборақ, пок динимизга қанча зарар келтирдилар. Ушбу ҳаракатлари натижасида тўғри йўлдан чиқдилар, Аллоҳнинг розилигига муяссар бўладиган йўлдан адашиб, дунёга, шайтон ризолиги томонига ўтдилар.

Мусанниф (раҳимаҳуллоҳ) ҳазратлари, муаллим ва таълим-тарбия берувчи инсонни ҳурматини қоим қилиш, улар ҳузурида одобу аҳлоқ сулукотларига риоя қилиш бевосита илмни ҳурмати, таъзимидан саналади, – деб қайд этадилар. Ҳазрат Али (розияллоҳу анҳу)нинг ушбу сўзларини гапимизнинг тасдиғи десак, муболаға қилмаган бўламиз. Ҳазрат Али айтдилар:

– Менга бир дона ҳарф ўргатган кишининг қулиман. Хоҳласа сотсин, хоҳласа қуликдан озод қилсин, хоҳласа қул қилиб ишлатсин.

Ақли расо инсонга бундан эҳтиром қилинишга энг ҳақдор ва лойиқ зот муаллим, устоз экани маълум бўлади. Киши иймонининг белгиси шубҳасиз, устознинг ҳурматига ва дуои хайрига сазовор бўлишидир.

Устозни иззат-икромини ўз ўрнига қўйиш мақсадида ҳадя ва хайру эҳсонлар қилиш афзал ишлардан ҳисобланади. Масалан, бир ҳарф ўргатса, устозга минг дирҳам ҳадя қилмоқ ниҳоятда хайрли амалдир. Борди-ю, динингда, имон-эътиқодингда муҳтож бўлган масалада бир ҳарф таълим берса, у инсон сенинг диндаги отанг, падари бузрукворингдир.

Шайхул Ислом буюк имом, муҳтарам устозимиз Садидуддин Шерозий ҳазратлари:

– Бир киши ўғлини олим, фозил бўлишини орзу қилса, олиму фақиҳларнинг, илм йўлида юрганларнинг ҳақларини, яъни ҳурматларини риоя қилмоғи лозимдир. Бу таъзимларини ўрнига келтириш ва ҳадялар бериш ила бўлади. Агар ўғли олим бўлиб етишмаса, унда албатта невараси олим бўлади, – деганлар.

Устознинг меҳру муҳаббатига, эътиборига лойиқ бўлишни истаган шогирд аввало қуйидагиларга амал қилмоғи лозим:

- Устознинг олдига тушиб юрмаслик;
- Устознинг ўрнига ўтирмаслик;
- Ҳузурларида рухсатсиз гапирмаслик;
- Малол келадиган бўлса, дарс вақтида кўп савол бермаслик;
- Дарсдан ташқари саволни вақтида сўраш қоидаларига риоя қилиш;
- Дарсга кеч ёки барвақт келиш;
- Устозни безовта қилмаслик;
- Устознинг эшикларини тақиллатмаслик, балки ўзлари келишларини ёки чиқишларини сабр қилиб кутиш.

Мазкур амалларнинг самараси – устознинг розилигини топиш, кўнглида муҳаббат пайдо қилишдан иборат. Шунингдек, норози қилиб қўйишдан, ғазабидан сақланиш ҳам ҳосил бўлади.

Устоз гуноҳ ва маъсиятга буюрмаса, барча фармонларига итоат қилмоқ, сўзсиз бажармоқ шартдир. Шогирд устозига ўзини доим бўйсунган ҳолда кўриши илм ҳосил этишининг омилидир. Жаноб Пайғамбаримиз (соллаллоҳу алайҳи ва саллам):

– **Холиққа, яъни Аллоҳ таолога осий ва гуноҳкор бўладиган ишда маҳлуққа, яъни бирор кимсага итоат йўқ, – деб огоҳлантирадилар. Демак, бундан**

бошқа барча буйруқ ва кўрсатмаларини сидқидил билан адо этиш билан устозининг ризолигини топади.

Зеро, илм Аллоҳнинг мулки ва улуғ неъматини бўлиб, ўзи саралаб олган бандаларига инъом қилади. Шундай экан, Жаноб Пайғамбаримиз Муҳаммад (соллаллоҳу алайҳи ва саллам)нинг муборак ҳадислари маъносига кўра, толибга уч турли кишиларнинг дуолари билан илм ҳосил бўлади: устози, ота-онаси ва ўзининг кечалари шикасталик билан қилган ибодатлари, дуолари натижа-сида унга илм ҳосил бўлади.

Китоб ўқиш, дарс тайёрлаш, сабоқ олиш, муколама қилиш кабилар билан ҳам, илм ҳосил қилиш мумкин, лекин у ёдда қолмайдиган, ёки зарур вақтда фойда бермайдиган илм бўлади.

Огоҳ бўл! Устознинг розилиги, дуоси сенга сув ва ҳа-водек зарур, шунингдек, келажакда асосий саодат пойдеворидир.

Устозни ҳурматини ўзида касб этган амаллардан яна бири устознинг фарзандларини, яқин бўлганларини ҳурмат қилиш, одоб сақлаш ҳисобланади. Шайхул ислом «Ҳидоя» китобининг соҳиблари, устоз Бурҳониддин Марғиноний ҳазратлари ҳикоя қиладилар:

– Бухорои шарифнинг катта алломаи киромларидан бири дарс ҳалқасида эдилар. Дарс асносида гоҳо ўринларидан туриб кўярдилар. Зийрак толиблари бунинг сабабини сўрадилар. У зот камоли эҳтиром билан:

– Меҳрибон устозимнинг фарзандлари кўчада бола-лар билан ўйнаб юрибдилар. Гоҳ ўйнаб эшик олдига келсалар, дарҳол устозимни ҳурматлари учун ўрнимдан туряпман, – деб жавоб бердилар.

Яна ҳикоя қиладиларки, Имом Бухорий ҳазратлари (раҳимаҳуллоҳ) бир муддат Маккаи Мукаррамада дарс

ўтаганлар. Бир зиёратчи Бухорои шарифдаги устозларидан салом ва мактуб олиб келадилар. Шунда, устозларининг юртидан келганларини билиб, кучоқ очиб кўришиб, ҳурмат изҳор қилганлар. Сўнг, салом хабарини эшитганларида, Бухорои шариф томонига юзланиб, саломга алик олиб ҳурмат бажо келтирганлар. Кейин мактубни икки қўллаб олиб, табаррук қилиб, эҳтиром билан хатни ўқиганлари айтилади.

Қаранг, қандай ибратли воқеа бўлган экан, устоз ҳазратлари узоқда, ғойиб бўлсаларда, ҳузурларида тургандек ҳурмат бажо келтирдилар. Балки улуғ алломаи замонларнинг ўз даврида етишган баланд илмий даражаларининг омиллардан бири шу бўлган бўлса, ажаб эмас.

Ҳозирги толиби илмларимиз ҳам шундай омиллардан баҳра олиб, яна диёримиз шуҳратини илму тараққиёт соҳасида кўкларга сарафроз этадиган уламои замонлар бўлиб етишсалар эди, Жанобимиз (соллаллоху алайҳи ва саллам)нинг:

«Дунёга таълим берувчилар бу томондан чиқадди», – деган башоратлари яна исботини топган бўлур эди.

Ҳазрат қози Имом Фахриддин ал-Арсобандий Марв вилоятида барча имомларнинг раиси эдилар. Марвнинг султони бу зотни ғоятда ҳурматлар эдилар ва:

– Фақатгина устозимнинг дуолари шарофати билан бу мансабга эришдим. Ҳурматларини ўринлатишга ҳаракат қилдим. Ҳазрат устозим қози Имом Абу Язид ад-Даббусий (раҳимахуллох)нинг хизматларида қуш мисоли учар эдим. Кийимларини ювиб, пойабзалларини тозалаб, таомларини ҳозирлар, устозим овқатланиб бўлгунларича, ўзим тановул қилмас эдим, – деб ёд этадилар.

Яна бир улуғ зот ушбу воқеани айтиб берганлар. Шайхул Ислон буюк имом, шамсул аимма ҳазрат Халвоний маълум бир сабаб туфайли, Бухорои шариф атрофидаги қишлоқларнинг бирида бир неча кун яшаганлар. Шогирдларидан Шайхул Ислон, Қози Абу Бакр аз-Заранжий ҳазратларидан бошқа барчалари келиб, устозларини зиёрат этдилар. Кунларнинг бирида устоз бу шогирдни учратиб қолиб:

– Нега мени зиёратимга келмадинг? – деб, маломат билан кўнгилларидаги муҳаббатнинг дарз кетганига ишора қилдилар.

– Мен мунис онажонимнинг хизматлари билан машғул бўлиб, зиёратингизга кела олмадим, – деб узр сўрадилар.

– Умрингизнинг узоқ бўлишига насиба олибсиз, аммо илмингиз равнақи, дарсингиз ривожини ризқлантира олмабсиз, бу насибадан бебахра қолибсиз, – деган эканлар. Худди мана шу сўзларнинг исботи юз бериб, бу зот кўп вақтларини қишлоқларни кезиш, шу ерларда яшаб, дарс бериш ва дарс олиш имкониятларидан маҳрум бўлган эканлар.

Қиссадан ҳисса, ким устозини норози қилса, унга озор берса, илм баракотларидан маҳрум бўлади ва илмдан фойда топмайди. Агар топса ҳам, йўқ ҳисобида фойдаланиши мумкин.

*Иззатталаб бўлмас муаллим, табиб,
Шу ишдан элда бўлдилар ҳабиб.
Иззату ҳурматинг қайтар бўлиб саодат,
Андишасиз қадаминг ўзингга қабохат.
Огоҳ бўлки, муаллим ва табиб,
Ҳеч қилмаслар талаби иззат,
Қилмаслар буни панду насиҳат,*

*Қадринг билгил, эҳтиромлар кўрсатиб,
Устоздан ноил бўл икки олам саодатин,
Табибдан ол дардинг давосин.*

*Гар жоҳиллик ва кибр ила жафолар берсанг, эй, азизим
Бахтинг қаролигига ва дардинг аламига сабр косасин ол.*

– Эй, шогирд! Эй, бемор! Мени ҳурмат қил, одоб-ахлоқингни тузат, – деб насихат қилмайдилар.

– Эй инсон, ахир ҳаётинг, дунё ишларинг, охиратинг, келажагинг менинг қўлимда, унга мен туфайли эришсан, ишларингни оқибатини ўйлаб қилгин, – деб ва шу каби кўрсатмаларни бермайдилар. Беодоблик қилиб, уларни ранжитдингми, қўполлигинг билан уларга азият етказдингми, ўз дардингга, касалингга сабр қил, оғриқларига чида! Ёки, ўзингни жоҳиллигингга қаноат қил!

Ҳикоя қилибдурларки, ҳазрат Ҳорун ар-Рашид ўғилларини имом Асмоъий (раҳимаҳуллоҳ) ҳузурларига илм ва одоб ўрганмоғи учун юбордилар. Бир куни устоз ҳазратларининг таҳорат олаётганларини кўриб қоладилар. Ўғиллари эса оёқларига сув қуяр эди. Шунда халифа ҳазратлари имом Асмоъийни итоб (уришиб) ва маломат қилдилар.

– Мен сизнинг ҳузурингизга ўғлимни илм ва одоб ўргансин деб жўнатган эдим, шундай экан нима учун бир қўли билан сув қуйиб, бошқаси билан оёғингизни ювишни буюрмайсиз?! – дедилар.

Демак, устоз ҳурматига риоя қилмоқ, хизматларига коим бўлмоқ, унинг кўнглида муҳаббат ва ризолигини топиш ҳар бир талабанинг ҳаётий вазифасига айланмоғи керак экан. Бу эса, илмидан ўзи ҳам, бошқалар ҳам манфаат топишига асосий омиллардан биридир. Толиб бу юксак бурчни ихлос ва самимият билан ёндошгандагина, самарасидан баҳра олишга эришади.

Энди илмни эъзозлаш, уни улуғлаш ҳақида фикр юритсак. Илмнинг булоғи ҳисобланган устоз, муаллим ҳазратларини ва уларнинг мақомларида бўлган ҳар бир кишини ҳурмат қилиш ҳам илмнинг таъзими бўлади. Албатта, илм булоғи ва манбаи китобдир. Демак, китобга аҳамият бериш, уни озода ва кўркем тутиш, фахр билан кўтариб юриш, покиза ва баланд жойларга қўйиш нафақат унинг ҳурмати, балки илмни улуғлаш ҳисобланади.

Шунингдек, китобни аста варақлаш, имкон қадар бир очишда керакли саҳифани очиш ва зарур бўлганда китобни варақлаш ҳам илмни улуғлаш жумласига киради.

Китобни варақлашда китоб варақларини ғижимлаб, буклаб, бармоғига туфлаб варақлаш ношоиста ишдир. Китоб ва дафтар устига жилд ва ғилоф тутиш мўътабар амалдир. Зеро, китобни улуғлаш илмни улуғлаш экан, талаба китобни ҳар вақт таҳорат билан ушламоғи керак бўлади. Бу ишга одатланиши ўзига фойдадир.

Шайхул Ислом, имом Халвоний ҳазратларидан ҳикоя қиладиларки, ул зот:

– Мен бу илмга фақат уни ҳурмат қилиб эришганман! Қоғозни доим таҳорат билан олар, бетаҳорат китобга яқин келмас эдим», – деганлар.

Шайхул Ислом, Шамсул аимма, имом Сарахсий ҳазратлари кунларнинг бирида қорин оғриғи касаллиги билан оғридилар. Ўша кечаси таҳоратларини такрор-такрор янгилаганлар. Хуллас, ўн етти бора таҳорат олган эканлар. Чунки бу зот илмларини фақат таҳоратда қайтарар эдилар. Зеро, илм нурдир, таҳорат эса поклик ва нурдир. Икки нур бир-бирига қўшилиб, нурлар янада зиёда бўлади. Таҳоратнинг нури илм нурининг зиёсини кўпайтиради.

Риоя этилмоғи ниҳоят зарур бўлган амаллардан:

– узрсиз қиблага ва китобларга оёқ узатмаслик;
– тафсирга оид китобларни барча китобларнинг устига қўйиш ва уларнинг устига бошқа китоб ва бирон нарса қўймаслик ҳисобланади.

Шайхул ислом, устоз Бурҳониддин Марғиноний ҳазратлари ҳикоя қиладилар:

– Бир фақиҳ, олим киши сиёҳдонини китоб устига қўяр эдилар. Шунда ул зотга форс тилида «Бар на ёбий, яъни ўсмайсан, камол топмайсан», – деган эканлар.

Мазкур масалада Фаҳри ислом, Қозихон номи билан машҳур, устоз Алийюл қори ҳазратлари шундай деганлар:

– Агар бу иш билан китобни хорлашни, менсимасликни ирода қилмаган бўлса, унда зарари йўқ. Лекин бу ишдан ҳам сақланмоқ яхшироқдир.

Илмнинг улуғланишига юз тутадиган амаллардан яна бири – ёзувини озода, кўркам ва ҳусни хат билан ёзиши саналади. Бундан мақсад, ёзган ёзувларидан келажакда ўзи ҳам, бошқалар ҳам ўқиб фойдаланишларини таъминлайди.

Шунингдек, майда ёзмастик, қисқартмаслик, фақат ўзига маълум бўлган белги ва ишоралар қўлламаслиги ҳам илмни ҳурматлаш ҳисобланади. Ёзганда эса, баъзи ишора ва аниқликларни киритиш учун ва майда ёзувлар қилиш учун ҳошия қолдиради.

Имом Аъзам Абу Ҳанифа (раҳимаҳуллоҳ) ҳазратлари майда ҳарф билан ёзаётган бир котибни кўриб, насихат қилган эканлар:

– Эй котиб! Майда хат билан ёзма! Ўзинггина биладиган қисқартмаларни киритма! Агар узоқ яшаб, ўз хатингни қўлингга олсанг, надомат чекасан! Агар вафот этсанг, сендан норози бўладилар, қарғайдилар.

Бу сўзнинг маъноси, агар улуғ ёшга етишни Аллоҳ насиб этса, қарилик неъматини ўз ҳикмати билан кўзинг-

нинг нурини заифлаштиради ва ўзинг билган қисқарт-маларингни ҳам ёдингдан кўтаради. Шунда ёзганларингни ўқий олмай, ўзингни маломат ва мазаммат қиласан. Бу ишингга надомат чекасан. Вафотингдан кейин, хатингни ўқий олмаган кишилар сени сўкадилар ва мазаммат қиладилар.

Шайхул ислом, Мажидиддин, имом Сарахсий (раҳимаҳуллоҳ) ҳазратлари:

– Нимани майда ва қисқартириб ёзган бўлсак, келажакда унга надомат ва ҳасрат чекдик. Нимани ўзимизга танлаб олган бўлсак, унга ҳам ҳасрат ва надомат чекдик. Ниманинг қадрига етмаган бўлсак, шунингдек, нимани яхши-ёмонлигини фикрламаган бўлсак, шуларга ҳам кўп надомат чекдик, – деган эканлар.

Демак, илм толиби ўз ҳусни хати устида ишламоғи, хатига ҳамма вақт бошқалар ҳам тушуна оладиган бўлишига эришиши керак. Ниҳоят ёзишда турли қисқартмалардан сақланмоғи, илм ва аҳли илмни ҳурматлаши ва улуғлаши ҳисобланади.

Китобнинг кесими тўртбурчак бўлмоғи керак, чунки тўртбурчак кесим ҳазрат Имом Аъзам Абу Ҳанифа (раҳимаҳуллоҳ)нинг кесимларидир. Тўртбурчак кесимли китоб кўтаришга, қўйишга, мутолаа қилишга енгил ва қулайдир.

Илм толиб шерикларини ва бошқа талабаларни ҳам ҳурмат қилмоғи, уларга раҳм-шафқат, иззат-икром ва ёрдамини кўрсатиши керак бўлади. Зеро, мазкур ишлар ҳам аслида илмни ва илм аҳлини ҳурматлашга киради.

Шерикларининг қатъийликлари билан қилинган дарс ва муколамаларнинг самараси ўлароқ, илм пишйди, уни пухта эгаллайди.

Китобни бекордан-бекорга варақлаш мазмум (ёмон кўрилган) ва макруҳ амалдир. Аммо китобини устозига

ёки шерикларига очиб бермоғи, фойдаланиш учун бўлса керак ва лозим бўлади.

Талаба олаётган илмини ва ҳикматларини чуқур эҳтиром билан эшитмоғи лозим. Агар бир масалани минг мартаба эшитишга тўғри келса, ҳар вақт бутун вужудини қулоқ қилиб, жони билан эшитмоғи керак бўлади. Бу ҳақда донишмандлар нақл қиладилар:

– Агар толиб бир масалани минг марта эшитганда ҳам уни биринчи эшитгандек, таъзим билан эшитмаса, у аҳли илм бўла олмайди.

Чунки илм такрор билан пишиқ ва пухта бўлади. Араб мақолларида: «Ҳамма нарса сарфлаш билан завол топади, фақат илм қанча сарфланса шунча зиёда бўлади», – дейилади.

Толиби илмни бирор илм турини ўзи ихтиёр қилмоғи дуруст эмас. Масалан, устоз ҳузурларига келиб: «Менга мана бу китобдан таълим беринг», – дейиши тўғри эмас. Балки, қайси илмни таълим олишини устознинг ўзларига топширмоғи энг афзал йўл бўлади. Чунки устоз бу соҳада анча тажрибали бўлиб, талабага қандай илм, қандай китобни ўқиш лойиқлигини яхши билади. Шунинг учун ҳам толибнинг мақсадлари рўёбга чиқишида фойдаси аниқроқ таълимни амалга ошира билади.

Шайхул ислом, ҳақ таолонинг ва диннинг ҳужжати, устоз Бурҳониддин Марғиноний ҳазратлари (раҳимаҳуллоҳ):

– Аввалги замон толиби илмлари мазкур ишларни устозга топширар эдилар. Шул сабаб ўз мақсаду муродларига эришар, устозларининг илму урфонларидан ўзлари ҳам, ўзгалар ҳам баҳраманд бўлар эдилар. Ҳозир эса, талабалар қайси илмни ўқишни ўзлари ихтиёр қиладилар. Худди танлаган илму китоблари уларга кўпроқ фойда ва наф беришини ўзлари яхшироқ биладиган-

дек, бу соҳани ўргатинг, деб илм навини танлайдилар. Шунинг учун ҳам илм ва фикҳ соҳасидаги мақсудлари ҳосил бўлмайди. Илмлари фойда берувчи, манфаатли бўлмайди.

Ҳикоя қилишларича, барча муҳаддис олимлар пешвоси, буюк ватандошимиз имом Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий ҳазратлари машҳур фикҳ олими имом Муҳаммад ибн ал-Ҳасан ҳазратларида фикҳ илмидан таълим олганлар. Намоз аҳкомлари баён қилинган китобга келганларида, устозлари:

– Сиз ҳадис илмини ўқинг, ҳадисга оид илмларни ўрганинг! – деган эканлар.

Тажрибали, шогирднинг келажагига ёрқин назар сола оладиган устоз сифатида унинг табиатига мос ва иқтидорига лойиқ келадиган илм ҳосил қилишни тавсия қилдилар. Ҳазрат Имом Бухорий (раҳимаҳуллоҳ) шундан сўнг ҳадис илмини талаб қилдилар ва келажакда ҳадис илми олимларининг пешвоси ва амири даражасига етдилар.

Дарс олиш, сабоқ вақтида шогирднинг устозига жуда яқин ўтириши яхши эмас. Балки, устоз ва шогирд ўртасидаги масофа бир камоннинг узунлиги миқдорида бўлиши керак. Бу улуғлашга лойиқроқдир.

Барча ахлоқи замималардан, ёмон хулқу ҳаракатлардан толиби илм сақланмоғи керак. Безбетлик, бадфеъллик, фаросатсизлик, дангасалик, кибр, манманлик, кўпол муомала, нопоклик ва бошқа барча ношоисталиклар, киши кўнглида нафрат, ёмон таассурот қолдирадиган хислатлардир. Чунки бундай кишиларда фаришта, юзида нури бўлмайди. Ваҳоланки, жаноб Расулуллоҳ (соллаллоҳу алайҳи ва саллам) ҳазратлари:

– Аллоҳнинг раҳмат фаришталари сурат ва ити бор хонадонга кирмаслар, – деб огоҳлантирадилар.

Ит ва сурат туфайли уйга фаришта кирмаса, ахлоқсиз кишиларни маънавий қашшоқ, ички дунёси тубанлашган, ўзлигини билмаган итларга ўхшатишлари бежиз эмас экан.

Айтишларича, илм ҳам, касбу ҳунар ҳам толибига фариштанинг воситасида ҳосил бўлар экан. Бу нуруний зотлар эса, инсон ҳар жиҳатдан – моддий ва маънавий покиза бўлсагина, унга қўнадилар. Инсоннинг муродига етказишда ўз файзу футуҳлари билан ривож берадилар.

Ахлоқи замималарни ахлоқ-одобга оид китобларидан билиб олиш мумкин. Улардан сўз очсак, китобимиз чўзилиб кетади. Аммо, кибру ҳавога, манманлик, гердайтишу кеккайтиш тўғрисида тўхталамиз.

Маълум бўлсинки, кибр билан илм зинҳор ҳосил бўлмайди. Донишмандлар бу ҳикматни шундай баён қилганлар:

– Илм олийликка интилувчи учун гўё жанг қуролидир. Жанггоҳда эса, қуролни моҳирона ишлата олмасанг, ҳалок бўласан. Яъни мақсадинг ҳам ҳосил бўлмайди.

Сел баланд жойларни хароб қилиб, текислаб юборганига ўхшайди. Илм ҳам инсондаги кибрни сел баландликни бўйсундириб, текислаб юборгани каби йўқотиб юбориши керак.

Ҳар шону шараф, шавкатга жидду жаҳд, меҳнат билан эришилади. Унга ота-боболарнинг хизмати билан ҳеч қачон эришиб бўлмайди. Шон-шарафга, улуғликка жиддийлик-ла эътибор бермаса бахт бўлурми?! Қанча бахт-саодат топган қуллар борки, улар ҳур инсонлар даражасида, яна қанча бахтини топмаган, омади чопмаган озод кишилар борки, ўзларини қулдек тутадилар ва улар қулнинг даражасидадирлар.

Талаба илму ҳунарга ноил бўлишида турли кишиларнинг муносабатини аҳамияти бор. Аввало ота, сўнг онанинг ризолиги, дуолари ва албатта, фарзандини қўллаб, қизиқтириб боришлари билан, учинчидан устознинг меҳру муҳаббати, самимий таълими ва ўзининг шогирддан ҳам, берган билимидан ҳам рози бўлишида келажак учун зарур асос бор. Қолаверса, шогирд ҳаққиға қилган хайрли дуоסי шарофати билан мақсад-муродлари ҳосил бўлади. Тўртинчи, толибнинг ўзидан бўладиган жидду жаҳд, астойдил ҳаракати, юксак савиядаги одоби билан ният қилган манзилиға бардам қадам ташлайди.

Ҳаёт тажрибалари кўрсатадики, ҳар бир илму ҳунар изловчи мана шу фойдали кўрсатмаларға амал қилиб, орзу ва умидларига етиши шубҳаға қолмайди. Шунинг учун уларни ўз аҳамияти, мақоми бор ва буларға жиддийлик изҳор қилиш қиймати беназирдир. Кейинги фаслда бу ҳақда кенгроқ сўз юритамиз, иншааллоҳ!

5-ФАСЛ

ЖИДДУ ЖАҲД ЭТИШ, ТАЪЛИМУ РИЁЗАТГА БАРДАВОМ БЎЛМОҚ ВА ҲИММАТУ ҒАЙРАТ ҲАҚИДА

Бир машаққатга икки енгиллик бераман, – деган маънода Қуръони каримда Аллоҳнинг ваъдаси бор.

Шубҳасиз, талаба илмга жиддийлик билан ёндошиши ва таълим олиш ҳамда риёзатга берилиши, унда бардавом бўлиши, ҳиммат-ғайратлик, чаққон ва ҳаракатчан бўлиши керак. Ушбу сифатларни эгаллаш керак-лигига мана бу ояти карима ишора қилади:

– «Бизнинг кўрсатмаларни амалга оширишда биз учун (Аллоҳ розилиги йўлида) жидду жаҳд қилганларни, самимий ҳаракат қилганларни ҳақ йўллари-мизга ҳидоят қилиб қўямиз». Яъни, Аллоҳ бу оятида Ўзининг розилигини ният қилган ҳолда саъй-ҳаракат қилганларни мақсадларига эриштираман, – деб ваъда қилди.

Фақат шайтон ноумид, инсон эса сайъ-ҳаракатларининг натижасига албатта эришади. Машойихларимиз бу ҳақда шундай деганлар:

– Ким бирон нарсани талаб қилса, унга эришиш йўл-йўриқларини изласа ва бу ишида жиддий киришса, талаб қилган ниятига эришади. Ким эшикни тақиллатса ва қатъиятлик кўрсатса, шу эшикдан киради. Яъни, охири жавоб олади. Чунки ҳар ишга жиддий киришилса, унинг самарасига эришилади.

Яна дебдиларки, орзу-умидларга чеккан машаққатларнинг миқдорича етасан. Доно халқимизнинг:

*«Жон куйдирмасанг, жонона қайда,
Тоққа чиқмасанг, дўлона қайда?!»*

– деган пурҳикмат сўзлари ҳам бу фикрни қўллаб-қувватлайди. Инсон орзулари сари интилноғи, йўлидаги тўғаноқ, азият ва қийинчиликларни енгиш учун енг шимариб, саъй-ҳаракатга киришмоғи керак бўлар экан.

Баъзи манбаларда, ҳар қандай мақсад сари қадам бошишда ва комил сифат эгаси бўлиб етишишда уч тоифа кишиларни саъю ҳаракати, сабру матонати ва қизиқиши, интилиши зарур бўлади, – дейилган. Биринчиси мутааллим – ўрганувчи, яъни шогирдга ва иккинчи устозга ҳамда учинчиси ота-онасига боғлиқдир. Модомики, улар ҳаёт бўлсалар, ҳаммаларининг эҳтимомлари билан киши ўзининг мақсадларига эришиши мумкин. Зеро, илму-хунар ўрганмоққа завқ, интилиш борлиги, муносиб устозни топа билиши, ота-онанинг ҳаёт бўлишлари Аллоҳнинг бандага берган жуда улугъ неъматларидандир.

Шайхул Ислоом, буюк имом, устоз Садидуддин Шерозий аш-Шофиъий ҳазратлари:

*Қимирлаган қир ошар, дерлар
Ҳам тинмаган тинар, дерлар.
Мушкилотни жиддийлик кеткизар,
Ҳар узоқларни узоғин кеткизар.
Ҳақ, – дедилар: интилганга толеъ ёр,
Ҳар маконда очиқ эшик бор.*

Жиддийлик, қатъийятлик ҳар қандай ва ҳар бир узоқ, мушкул ишни амалга оширади, уни яқинлаштиради, ёпиқ эшикларни очади.

Дарвоқе, ҳаёти торлик, қийинчиликлар билан синалаётган киши, Аллоҳ таолонинг бандалари ичида ҳиммат

ва ҳайрат соҳиби бўлишга ҳақлироқдир. Ақлли, олиму фозил инсонлар ночор, камбағал бўлиб, камтарона ҳаётлари ва шу билан нодон кишиларнинг маишатларининг бекаму кўстлиги, Аллоҳ таолонинг ҳикмат билан хоҳлаган ишини бажаришига далил ҳисобланади. Ким илму фаҳм неъмат билан ризқланган бўлса, баҳоси йўқ неъмат эгаси бўлибди. Ҳикмати илоҳийга кўра, бундай бебаҳо неъмат соҳиби кўпинча, моддий бойлик, мол-дунё кенгчиликларидан маҳрум бўлади. Демак, ақл билан нодонлик, бойлик билан камбағаллик ҳеч жамланмайдилар. Бири бошқасини албатта суриб чиқаради. Шеър:

*Меҳнат ила машаққат жонга ҳузур,
Адною олий мақсадларга еткузур.
Меҳнат қилмай мақсадга интилмоқ,
Йўл аввалида орқада кўп қолмоқ.
Умидсизлик даштида ўзин топар
Ҳар ўтқинчи ит ҳам уни қопар.*

Бемашаққат, меҳнат қилмай, қийинчилик кўрмай чуқур билим эгаси, мунозара ўтказа оладиган етук олим бўлишни истайсанми?! Билгилки, жинниликни турлари ҳам жуда кўп. Яъни, бундай йўл билан илм талаб қилиш ақлсизлик ва жинниликдан далолатдир. Ҳатто дунё матосига эга бўлиш учун ҳам қанча қийинчиликни, ғам-ташвишларни бошдан ўтказиш керак. Илм қийматсиз бойлик бўлса, қандай бемашаққат бўлар экан?! Зеро, машойихларимиз:

*Бемашаққат топилса ҳар нимарса,
Анинг қадрин билмас ҳеч кимарса,*

– деб, мол-дунё ва айниқса, илмнинг қадрига етмоқ учун, албатта машаққатини, қийинчилигини бошдан ўт-

казиш зарурлигини билдиряптилар. Акс ҳолда, ношукрлик либосига ўраниб, хорлик кўчаларида изғиб юради.

Абу Тоййибнинг шеъри:

*Мункар ишдан қайтар, деб иймон айтади,
Ўз ишингдан нари кетма, деб шайтон айтади.
Билгил, бу ишлар мисли олов,
Бепоён тор йўл, юрарсан вале яёв.
Ифвогар, чақимчи ва аҳли ғийбат
Дигар йўл тополмай, қолур абад.
Шаштидан бур, иккиланмай, било шак,
Қайтармасанг йўлу гуноҳга сен шерик.*

Ғийбатчи, чақимчи, ифвогар кишини босиб қўйишга, унинг бузуқ, фосиқона ҳаракатлардан қайтариб қўйишга қодир бўла туриб бепарво, ҳамиятсизлик ила қарашларидек кишининг ўзидаги айбни кўрмадим.

Шоир байтлари билан инсоннинг улуғ айби ўз камчилигини кўрмаслигидир, – дейдилар. Киши доим ўзига огоҳ бўлиб, ғийбат, чақимчилик каби ёмон иллатлардан сақланиши керак. Бу уни гўзал ахлоқ соҳиби ва илм эгаси бўлишига эриштиради.

Кечаларини бедор ўтказиш – толибнинг мақсадларини рўёбга чиқаришда ўз аҳамиятига молик бир омилдир. Шеър:

*Қанча машаққат тортсанг
Шунчалик мартаба топарсан.
Бир бирига чамбарчас боғлиқ,
Бепарвонинг тонгла юзи доғлик.
Кечалари бедорликни одат қил,
Хулус ният ила тоат-ибодат қил.
Кечаларда такрор қил илмингни,
Кунлари ошир кишига ҳилмингни.*

Зеҳн қайроғи тиловатдир ҳам муколама
 Вақтни берма бой, эртага оҳ-войлама.
 Эй, ғофил! Бу орзуларинг кўп дуруст,
 Лек қай холингга уйқуни айладинг дўст.
 Кўп уйқуни зўр душман бил,
 Ухламай кечалар бағрин тил.
 Дурру гавҳар кони денгиз эрур,
 Ғаввос унга етишишда тенгсиз эрур.
 Унинг амалидан сен ҳам ўрнак ол,
 Хумо қушинг маконига қадам сол.

Шубҳасиз, олий мартабаларга қилган меҳнатинг миқдорига қараб эгаллайсан. Бас, ким олийликни талаб қилса, кечаларни бедор ўтказсин. Бедорлиги илм ўқиш, такрор билан, ибодатлар билан, тиловату муколама қилиш билан бўлсин.

Эй ғофил! Эй, ҳаёлпараст! Иззату обрўлик бўлишни орзу қилиб, кечаси уйқуга кетасанми? Огоҳ бўлким, дурру гавҳар излаган денгизга шўнғийди, ғаввослик қилади. Яъни, кеча-кундуз меҳнат ва риёзатни ўзига ёр қилмоқ керак.

Кишининг шуҳрати, мартаба топиши қобилияти, олий ҳимматлиги, ғайрати билан бўлади. Ваҳоланки, киши Аллоҳ ҳузурида ҳақиқий хурматга кечаларни бедор ўтказиш билан эришади.

Ким машаққат чекмасдан олий мартабани талаб қилган бўлса ҳаётини, амри муҳол иш талабида бекорга ўтказибди. Парвардигоро! Илм, касбу ҳунар олмоғимга ўзинг тавфиқ бер! Олий мартабаларнинг улуғ нуқтасига мени етказ!

Донишмандлардан нақл қиладилар:

– Муродингни ҳосил қилиш учун, кечаларни ўзингга туя карвони қилиб ол! Шеър:

*Амалга ошсин десанг барча умидлар
Мақсад сари етакловчи карвонга мин,
Гўё оқшомлар карвондирлар,
Уларни минмоқ оқшомни бедор кутмоқ.*

Ким барча орзуларини бирданига рўёбга чиқишини хоҳласа, уларга эришиш йўлида кечаларини манзилига етказадиган туя карвони қилсин!

Кечаси бедор бўлиш ва ухлаб қолмаслик учун таомингни камайтиргин. Эй азизим! Агар камолот иста санг, бедорликдан қолмагин!

Ким кечаларни ўқиган ва билганларини такрори билан ўтказса, тонгла кундузлари қалби шодликка тўлади. Чунки келажакда бу ишлари фойда келтириб, кечаларини бекор ўтказмагани учун афсусланмайди. Демак, Аллоҳ неъматлари ичида кечанинг ўз ўрни бўлиб, талаба уни ғанимат билмоғи жуда зарур. Зеро, кечалари қилинган дуо ва риёзатларнинг аҳамияти бениҳоядир. Улуғларимиз бу ҳақда ўз манзумаларида қимматлик кўрсатмалар берганлар:

*Егил кам кеча турмоқдин есанг ғам,
Бўлур иш кам агар кўп тўйса ишкам!
Эгам аҳд этса «Фатлубни тажидни»¹
Кўюрми бандалар бу жаҳду жидни.*

– дея Сўфий Аллоҳёр (раҳимахуллоҳ) ҳазратлари таомни озайтириб, қатъий ҳаракатни кўпайтиришни таъкидлаяптилар. Ҳазрат Бобораҳим Машраб (раҳимахуллоҳ) ҳам жиддийликни ҳамма ҳолатларда мўътабар эканини айтадилар:

*Чин ошиқ эрсанг, берма кўнгил нафси ҳавога,
Кўп ётма саҳар, уйғона кўр зикри Худога,*

¹ “Мени талаб қил, мени топасан”.

*Ғофил юрма, бўлма гирифтори балога,
Машраб ўзингни солма неча жавру жафога.
Тўғри юрусанг эл сўзидан санга на ғамдир?!*

Илм талаб қилишга тарғиб қилинган ҳадиси шарифларда айтилишича, илмнинг ҳар сонияси ибодат, ҳар сонияси истиғфор бўлиб, фазилати улуғ неъматлар эшикларини кенг очилишига боисдир. Ибодат, тавбаю истиғфорнинг султони сахар вақтида эканига Қуръони карим оятлари далолат қилади. Чунончи, Аллоҳ солиҳ бандаларининг феълларини, уларнинг хулқларини баён этиб:

Тонгу сахарларда тавба ва истиғфор айтувчи ҳамда ибодатлар билан Парвардигорларига ёлворадиган банданинг камчилик ва гуноҳларини авфу иноятимизга олиб, мағфират дарёсида ғарқ этиб, уларни бахт-саодатга ноил қилурмиз! – дейди. Шеър:

*Кечаси уйқуни юз тутқазсанг барбодга,
Келажакда албатта етарсан муродга!*

Толиби илм кечанинг аввалида ҳамда охирида дарсларини такрор қилишга одатланмоғи керак. Ушбу икки вақт – шом ва хуфтон ҳамда сахар вақтлари баракотлик, файзlidir.

Ҳаким зотлардан бири дейдилар:

Эй, толиби илм! Парҳезкор ва тақволик бўл, яъни ишларингни тақво ва парҳез риштаси ила боғлаб бошқаргин. Кўп ухлашдан узоқлаш, чунки кўп уйқу кони зиёндр. Таомни тўйиб-тўйиб ейишдан сақлан! Қорин тўқ бўлса, киши ишқмас, дангаса ва бошқа салбий сифатлар соҳиби бўлиб қолади. Юқоридаги мазкур бир байтда:

Бўлур иш кам агар, кўп тўйса ишкам, – деб кейинги келтирилаётган «ишкам»дан мурод «қорин» бўлиб, байтнинг маъноси: «Агар киши қоринини тўйдириб юборса,

ўзи учун фойдали ишларни кам қилади ёки ҳеч қила олмайди», – демақдир.

Дарс ўқимокқа ва уни такрорлашга бардавом бўл ва зинҳор бу ишларингдан ажралма, ташлаб қўйма! Чунки илм дарс ўқиш ва такрор билан қоим бўлади, ривож топади. Умрининг «ёшлик» деган бекатидаги ҳар бир кунларини талаба ғанимат билмоғи керак, келажаги учун мустақкам замин тайёрламоғи керак. Ёшликка хос бўлган беғубор тонгни, уни қизиқувчанлигини-ю, қизишувчанлигини ҳам ғанимат билмоғи зарур.

*Белингни қуввати борда олиб бел,
Кўнгил боғин суғор кетмай туриб сел!*

Бу байтдаги «сел»дан мурод бирон нарсанинг етилган вақти, айнан ишлов берадиган даври, инсоннинг куч-қувватга тўлган, фаҳму фаросати, ақл-идроки камол топган вақти демақдир. Байтнинг маъносини:

Эй инсон! Жисминг саломат, белинг қувватлик, қайси бир ишни қилмоқни хоҳласанг унга қўлинг етадиган, ўзинг бажара оладиган вақтингда, ҳар нарсани идрок этадиган кунларингни ғанимат бил! Қўлингга ҳиммат ва ғайрат белини олиб, кўнгил боғингни обод қил! Бу ишнинг охири роҳат келтиради. Меҳнатингга қараб мақсадларинг ҳосил бўлади.

Ким олий фазилат соҳиби бўлишни хоҳласа кечаларини қоим қилмоғи керак бўлади. Илм ўқиш, такрор билан, дуо-ю истиғфорлар билан кечаларни бедор ўтказди. Ёшлик – беғуборлик онларингни шундай ғанимат бил!

Зеро, ёшлик давринг узоқ давом этмайди, кўз очиб-юмгунча катта бўлиб, бошингга турли хизмат, ғамташвиш ва рўзғор каби дунё юмушлари тушиб, умринг қандай ўтиб қолганини сезмай қоласан.

Араб хикматларида: «Ёшлиқда ўрганилган илм, гўё тошга ўйилган нақш кабидир», – дейилган. Бу ҳам ёшлиқни бир улуғ неъмат эканини таъкидлаяпти.

Ёшлигингда тоат қилсанг, қаригунча кўникасан.

Қариликда тоат қилсанг, кўниккунча кўмиласан, – дейиш билан нафақат ибодат, балки бошқа хайрлик ишларга ўрганиб боришнинг фазилати баён қилинмоқда.

Толиби илм тоқати келмайдиган даражада ўзини қийнаши, машаққатга солиши дуруст эмас. Чунки соғлиғи кетади, иродаси ва интилиши сустлашиб қолади. Балки жидду жаҳдини аста, оз-оздан юмшоқлик билан, тоқатига мос истеъфода қилиши керак бўлади. Буни «рифқ» дейилади. Рифқ ҳамма нарсанинг асоси саналади. Жафокаш халқимиз ҳам «Мусулмончилик аста-аста», – деганларида мазкур рифқни назарда тутадилар. Бутўғрида жаноб Пайғамбаримизнинг муборак ҳадислари бор:

– Огоҳ бўлингларким, бу дин жуда мустаҳкам диндир. Шунинг учун юмшоқлик билан, аста-секин муносабат ва муомала ўрнатинглар!

Яъни, динга юмшоқлик ва кенглик билан киришинглар. Ўз жонингизга ибодатларни машаққатлик қилманглар! Динда мўътадил ўрин топингларки, агар тоатга чақирилсангиз ғазаб келмасин.

Зеро, барча нарсанинг ўз ўрни, услуби ва моҳияти бор. Шу ўрни, услуби ва моҳиятидан ажратиб, бошқа мақсадда ишлатиш жоиз эмас.

Яна жанобимиз (соллаллоҳу алайҳи ва саллам) марҳамат қилдилар:

– Билки, бу нафс ва жасад ўзингни маркабингдир, яъни узоқ ва яқин манзилларга элтувчи аравангдир. Шундай экан, унга юмшоқлик билан, мулойимлик билан, қуввати ва имкониятлари доирасида муомалада бўл!

Мазкур ҳикматли маъноларни халқ мақоли ҳам чиройли ифодалаган: «Аз зури беҳуда миёна мешиканад». Яъни, кучи етмайдиган, ақлу идроки ҳазм қилмайдиган ишга зўр бериб чиранишлик белни синдиради, кишини майиб-мажруҳ қилади.

Олийҳимматли, серғайрат, иродали, қатъий хулқ соҳиби бўлмоқ илм талаб қилишда зарур бўлган инсоний фазилат ҳисобланади. Киши ўз ҳиммату ғайрат қаноти остида қушдек учади. Яъни, озод қуш ўз маконига тўсиқсиз етиб олганига ўхшаш, инсон ҳам ўз ғайрат-шижоати билан ўйлаган орзу-умидига эришади.

Шоир Абу Тоййиб фикрларини шундай ифодалабдилар:

*Ҳаёт ишлари мисоли бир тарозу,
Ният қарорича бўлур умиду орзу.
Мумтоз бўлсанг муруввату саховатда,
Эгам устун қилар иззату кароматда.
Донолик улуғ неъмат, ет қадрига ҳар соат,
Ношукрлик чақирур шаноату маломат.
Қутлик бил ёшлардаги беғубор ёшликни
Шу билан ёши улуғлар улуғлигин бил буюк.
Ёшларда бор қобилият, қуввату зўр интилиш
Бошқасида чуқур тажрибаю огоҳлик.*

Инсонга орзулари азму қарори, қатъиятлигига қараб берилади. Аллоҳ таоло инсоннинг саховат ва мурувватига қараб фазилат, иззат-икром ва бошқа яхшиликларни беради. Сен ёшлардаги ёшликни улуғ бил ва катталарнинг улуғлигини ёшлар олдида арзимас бил! Ёшлиқдаги имконият, зехн, куч-қувват ва сиҳат-саломатлик бебаҳо бойлик сифатида инсонга улуғлигини намоён қилади.

Ҳар қандай мақсадга эришиш учун инсонга жидду жаҳд қилиш, ҳимматли ва серғайрат бўлмиш асосий омилдир. Агар бирон киши Имом Муҳаммад ибн ал-Ҳасаннинг китобларини ҳаммасини ёд олишни ирода қилиб, бунга киришса, яъни ҳиммат ва ғайрат кўрсатиши керак. Ҳиммат, ғайратига мувозабат – бардавом ва изчил шуғулланишни ҳам қўшсин. Мана шунда мақсадига эришади. Аммо бу хислатларни жамламасдан ҳаракат қилса, мақсадларига деярли эришмайди ёки орзулари комил амалга ошмайди.

«Макоримул ахлоқ» китобида шайхул ислом, устоз Ризоуддин ан-Нишопурий (раҳимахуллох) ёд этурларки, ҳазрат Зулқарнайн бутун дунёни, мағрибу машриқ мулкини тасарруфига олишни ирода этганлар. Шунда атрофидаги олиму донишмандларга машварат қилган. Улардан:

– Бунчалик мулкка эга бўлиш учун қандай сафар қилсам экан? Дунё фоний ва бевафо, боқий эмас. Бунинг устига дунё ортидан кетиш, эгалик қилишга интилиш хорликнинг ўзи бўлса, шу нарсаларни билиб туриб, унга эга бўлишга интилиш олийҳимматлик ва ақлдан эмасдир. Қандай сафар тадориги менга муносиб бўлади? – деб сўраган. Донишмандлар кенгаш ўтказиб, жавоб берибдилар:

– Сен икки дунё, яъни бу дунё ва ҳам охират мулки ҳосил бўладиган сафар қилгин. Мана шу ният ва ҳаракат сени фоний дунё мулкига эга қилиш билан бирга боқий охират мулкига, абадий саодатига эга қилади.

Зулқарнайн:

– Бу яхши, бебаҳо маслаҳат бўлди, – деган экан.

Демак, жидду жаҳд ва ғайратимизга солоҳиятлик ниятни: охират, Аллоҳнинг розилигини қўшмоғимиз

керак бўлади. Жаноб Расулуллоҳ бу ҳақда шундай огоҳлантирадилар:

– Аллоҳ субҳанаҳу ва таоло олий амалларни ва улғу мақсадларни яхши кўради. Уларни амалга оширувчиларни ва рўёбга чиқаришга ҳаракат қилувчиларни дўст тутади. Сафсата, оғизда бажариладиган ишларни гапирлишини ёқтирмайди. Аҳмоқона ва бекорчи ишларни макруҳ кўрур.

Донишманд аҳлидан бўлган киши бир одамга шундай маслаҳат берган экан:

– Ўз ишингни ижро этишга шошилма! Ҳовлиқма! Балки секин ва бардавомлик билан бажар! Кўлингдаги асога яхши бир назар солсанг, ундан бардавом бўлиш ҳақидаги ибратни илғайсан. Асодек Аллоҳга тасбеҳни тинмай айтадиган, ўз ишига давомли нарса йўқ экан. Яъни, сен ҳам ҳамиша ўз устингда ишла ҳамда орзуларинг рўёбга чиқадиган йўлларда сайъ-ҳаракатда бўлгин.

Ҳазрат Имом Аъзам Абу Ҳанифа шогирди Абу Юсуф (раҳимаҳуллоҳ) ҳазратларига насиҳат қилганлар:

– Дангаса, ишёқмас, бир ландовур эдинг. Дарсларингга давомли бўлганинг, ўз устингда ҳамиша ишлаганинг сени дангасалик ва ландовурлик ботқоғидан чиқарди. Энди дангасалик, эринчоклик ва ишёқмасликдан сақлангин! Чунки мазкур касалликларнинг барчаси илмнинг энг катта офатидир.

Бу ҳақда яна шайхул ислом, имом Абу Наср ас-Сифорий ал-Ансорий (раҳимаҳуллоҳ) ҳазратларидан шундай шеър бор:

*Эй, нафсим! Айтай сенга насиҳат
Қабул айла било шак!
Эзгуликдан қолма бир нафас,
Халойиқ қилсин сенга ҳавас!*

*Хайрли ишларга бел боғла,
 Душманинг кўнглини доғла!
 Халқ аро номинг қолса яхшиликда абад,
 Ҳикмати Ризои Ҳақни соҳибидир то абад.*

Эй нафс! Бирон сония ҳам адолат, яхшилик ҳосил қилишдан қолмагин! Зеро, ҳар бир эзгулик омили Аллоҳнинг раҳмати, ҳақнинг ва халқнинг ризоси билан ўралган бўлади. Аммо дангаса, боқимандалар офат ва гумон ичида бўлади.

Шеър:

*Эй, нафс! Гар бўлсанг дангаса ва ишёқмас,
 Ҳам такасалтанг ва заифу камҳаракат,
 Кўй мени ўз ҳолимга, этгин мени тарк!
 Магар эй, нафсим! Барча ишларда бўл собит!
 Иродамни қил метину мустаҳкам!
 Умидларим очилсин шул заҳот!*

Эй нафс! Барча ишларда собит ва мустаҳкам бўл! Метин иродада тур!

Дангасанинг насибаси эса фақат надомат чекиш ҳамда эзгу умидларидан маҳрум бўлишдан бошқа нарса эмас.

Улуғ зотлардан нақл қилинишича, дангасалик инсонга ҳаёсизлик, ожизлик, айбу нуқсон келтиради. Қанча ҳасрат ва надомат ёғилади. Шунинг учун ҳам сен, гумонли нарсалар ҳақида баҳс юритишда дангасалик, эринишга йўл қўйма!

Тадқиқотлар кўрсатдики, дангасалик, эринчоқлик каби иллатлар, асосан илм ва илм фазилати тўғрисида фикр юритмаслик ёки буларни йиғиштириб қўйиш туфайли ҳосил бўлар экан. Демак, талаба илм ҳосил қилишда вазифаларига жиддий ёндошиши ва бардавомлик-

ни маҳкам ушламоғи ҳамда илмнинг файзу футуҳларини, баракотларини тафаккур қилиб бормоғи зарур экан.

Бунинг учун, албатта нафсини «қийнамоғи» керак. Зеро, илм мана шундай машаққат, қийинчиликлар билан ҳосил бўлгани учун ҳам боқий, у бебаҳодир. У ҳеч ким ўғирлаб ололмайдиган, хиёнат қила олмайдиган туганмас бойлиқдир. Мол-дунё эса қанча машаққат билан қўлга киритилса ҳам, у фоний, ишлатилган сайин камайиб бораверади.

Ҳазрат Али ибн Абу Толиб (карамаллоҳу ваҷҳаҳул карим) айтадилар:

– Кудрат ва ҳикмат эгаси Аллоҳ таолонинг фойдамизга қилган тақсимиға розимиз, шукр қиламиз, миннатдордирмиз! Ҳақ таоло бизга илмни, душманларимизга мол-дунёни тақсимлаб берди. Мол-дунё тез фурсатларда йўқ ва ном-нишонсиз бўлур. Илм эса боқий қолади. Чунки илмни Аллоҳ таоло берса, уни ҳамишалик қилиб беради. Фойдалиқ илм туфайли инсонга хайрли ёднома, яхшиликда боқий ном қолади. Зеро, илм барча фазилатлари билан абадий бир ҳаётдир.

Имомлар раҳнамоси, улуғ шайхул ислом Заҳририддин, муфтий ва Марғиноний номи билан машҳур, ҳазрат Ҳасан ибн Али (розияллоҳу анҳумо) бир байт айтганлар:

*Илм олимни ҳар оламда ҳаёт айлар,
Илмсизлиқ бу оламда-ёқ ўлик айлар.*

Жоҳилу нодонлар ўлмасларидан илгари ўлгандирлар. Улар тирикликларида ўлиқдирлар, Олимлар ҳаётдан ўтсалар ҳам ҳаётдирлар. Улар илм каромати ила барҳаёт бўлдилар.

Шайхул ислом, устоз Бурҳониддин Марғиноний (раҳимаҳуллоҳ) ҳазратларидан бир байт:

*Ўлмай туриб мурдадир, жоҳилу нодон,
Чун илмни қалбга шифо деюрлар ҳамон.*

Шунинг учун ҳам, жасадлари қабрга кирмасдан илгари қоронғи қабрдир. Уларни ичлари зулматдир. Зеро, инсон илм билан тирилмаган экан, у маййит, тирик бўлса-да, мурдадир.

Илм соҳиби эса тирикдир, вафотидан сўнг ҳам ҳаётдир. Жасади тупроқ остида чириб кетса ҳам, илми билан боқийдир. Турли жоҳиллар ўзларини тириклардан санаб, ер юзида юрибдилар. Афсуски, улар илмсизлик билан мурда эканларини билмайдилар.

Устоз Бурҳониддин Марғиноний шеъри:

*Билки, Отангга малоиклар,
Илми чун сажда қилдилар.
Илм неъматнинг олий мақоми,
Сажда бўлди бунга аломат.
Чун сажда амаллар маҳбуби
Илм энди унинг сардори.
Тангрим этса бандасин азиз,
Ҳар маконида ул азиз.
Илмнинг азизлигига шак йўқ,
Илсмиз ҳар ерида хўрликка тўқ.*

Илм – олий мартабаларни олийроғидир. Агар ўхшатиш жоиз бўлса, гўё олий мартаба жаноза кўтариб кетаётган жамоатдаги тобутнинг мартабаси кабидир. Тобутни авайлаб, елкалари узра кўтариб баланд тутадилар. Соҳиби илмнинг ҳурмати орта-орта, боқий қолур. Жоҳилу нодон эса туфроқлар орасида қолур.

Ҳайҳот! Илмнинг файзу фазилатини чегараси қандай ҳам бепоён экан! Ким илм билан ривожу тараққий

топса, мулку давлат ҳам унга келади. Тарих саҳифаларида номи боқий қолади.

Мен шу улуғ мартабалар ҳосил бўладиган йўлларни бир-бир айтиб берай, қулоқ солинг! Менда бу улуғ манзиллар тадоригини қисқа ифодаси бор. Илм нур, соҳибини маънавий кўрликдан тўғри ва ҳақ йўлга ҳидоят қилур. Кўр кўзларини кўрадиган қилади. Жоҳил умрини зулмату қоронғулик ичида ўтказади. Яъни, бефойда умри ҳаётини маънан зулмат ичида яширади.

Нур эса соҳибига паноҳ берадиган улуғ чўққи каби бўлиб, илтижо қилганни ўз ҳимоясига олади. Мусибат ва ҳаёт сўқмоқларида унга қараб юрган, ўзини омон ва саломатликда сезади. Бу нур билан кишилар нажот топарлар, аммо одамлар ундан ғафлатдадирлар. Бу нур Аллоҳ фазлини умид қилишга ҳақлик қилади. Агар руҳинг, яъни жасадинг тупроқ остида қолса ҳам, бу нур фазлидан ноумид бўлишга йўл қўйма. Бу нур гуноҳкор кишиларга тўғри йўлни кўрсатиш билан шафоат қилади. Шунингдек, бу нур Парвардигор итоатига қайтариш, ибодатига мойил қилиш билан ҳам дунёда шафоат қилади.

Бу қуёш нуридек равшандир, шунинг учун бу нур соҳиби рўзи маҳшарда шафоат қилишига шак йўқдир. Осийларни олим қуллар шафоат қилиши ҳақдир. Ҳатто олим қуллар энг қаттиқ азобга мустаҳиқ бўлганларни ҳам шафоат қилишга эришадилар.

Демак, ким бу нурни, яъни илмни эгаллашни қасд қилган экан, барча мақсадларни ният қилибди. Ким уни эгалласа ҳар бир истакларини қўлига киритибди.

Эй ақл соҳиби! Эй зийрак зот! Билсанг бу энг олий мансабдир! Агар сен унинг ҳақиқий соҳиби бўла олсанг, илм қалбингга кирган бўлса, дунёвий обрўю мансаблардан воз кечишинг осонроқ ўтади. Дунё учун ғам

емай, ташвишга ботмайсан. Ўз иззатинг билан жамоат орасида яхши мавқеъ эгаси бўласан. Зеро, ривоят қилишларича, аҳли илмларнинг ризқу насибалари доим оқиб туриши учун Аллоҳ таоло ўнта насиба эшикларини жорий қилган экан. Агар битта эшик ёпилса, дарҳол бошқаси, гоҳ бир нечаси баробар очилади.

Мабодо, қўлингдан мол-дунё кетса ҳасрат дастурхонини ёзма! Дунё неъматлари ёқимли бўлиб ўзига ром этса, ундан кўзингни юм! Зеро, илм Аллоҳ таолонинг бандаларига берган неъматларининг энг хайрлироғи ва афзалидир. Шеър:

*Ва фавқа кулли зи илмин алим!²
Аҳли илм ҳурматин этди маълум.
Фикҳ илми илмлар узра ифтихор,
Соҳиблари ҳеч бўлмастар хору зор.*

Ҳар қандай илм соҳиби иззат топмоққа лойиқдир. Ҳар қанча фахрланишга муносибдир. Аммо фикҳ илми ва унинг соҳиби ифтихорга ҳамда иззат икромга кўпроқ лойиқдир.

Ҳақиқатда фикҳ илми фазилати билан бошқаларидан кўра аълороқдир. Бу худди атторнинг растасида ранго-ранг хушбўй атирлар бўлса ҳам, мушку анбар олдида уялиб қолгани кабидир. Қанча қушлар ҳам лочин каби баланд учолмаганидек, фикҳ илми ҳам, лочин ёки мушк каби илмлар ичида ўз салмоғи ва мавқеига эгадир.

Зеро, фикҳ илми илмларни нафиси ва нозигидир. Сен уни ўрганувчи ва тўпловчиси бўлгин! Илм ўрганиш жараёнида инсон илм ифтихор ва ҳурмати тамойилла-

² “Ҳар бир илм соҳибидан кўра билимроқ ҳам бордир” (Юсуф сураси, 76-оят).

рини ҳам ўрганеди. Шунинг учун сен, билмаганларинг-ни ўрганишга ҳаракат қил!

Билгилки, илмнинг аввали ҳам, охири ҳам унга иқ-бол қилиш, унга юзланиш биландир.

Баъзи нусхаларда: «Ким илм олса, албатта, илм ту-файли ҳосил бўладиган обрў-ҳурматдан маҳрум бўл-майди, – дейилган. Ақлли киши учун илм ва фикҳнинг лаззати талаби илмда доимо бўлишига тўлиқ кифоя қилади.

Дангасалик ва боқимандалик гоҳо оғиз ва тамоқда намни кўплигидан туғилади. Туфук ва балғамнинг меъ-ёридан зиёдалиги киши ички дунёсига салбий таъсир қилади. Буни камайтириш йўли таомни камроқ тановул қилиш билан бўлади. Бу билан оз бўлсада дангасалик шифоси ҳосил бўлади.

Улуғ донишманлардан ривоят қиладилар, пайғам-барлар ёки буюк донишмандлардан етмиштаси ёддан кўтарилиш, зеҳни сустлиги фақат балғамнинг кўпли-гидан пайдо бўлади, – деб иттифоқ қилганлар.

Кўп балғам кўп сув ичишдан пайдо бўлади, сув ичишга талаб кўп таом ейишдан бўлади. Қотган нон ҳамда майизни ўз сўлаги билан ейиш балғамни кесади ва йўқ қилади. Аммо майизни кўп ейиш ҳам тўғри эмас. Чунки сув ичишга эҳтиёж сездиради. Бу яна балғамни кўпайишига сабабдир.

Шунингдек, мисвок балғамни камайтирадиган омиллардан биридир. Мисвок балғамни камайтиради ва ёдда сақлаш қобилятини зиёдалаштиради. Нутқни фасоҳатлик, равон бўлишига ёрдам беради. Зеро, мис-вок тутиш муборак суннати саниядир. Шунинг учун, ибодатнинг савобларини зиёда қилади.

Балғам ва оғиздаги намнинг чораларидан бири қайт қилиб ташлаш ҳисобланади. Яна бир муолажа – таам-

мул, яъни оз ейишнинг фойда ҳамда ҳикматлари ҳақида ўйлаш бўлади. Зеро, оз тановул қилиш саломатлик ва ифбатдир. Покиза ҳам гўзал бўлишдир.

Кўп тановул ўзини ўз қўли билан касалликларга арз қилиш ва иззатидан айрилишдир. Ўз соғлигини, фойда ва иззатини афзал кўриш эса оз емоқда экани аниқ. Шеър:

*Ҳар иш меъёрида бўлса, хўб маҳбуб
Тановулнинг меъёри сенга дўсти хуб.
Овқат деб иззатингдан айрилма,
Мақоми жаннатингдан юз қайрилма.
Имон, эътиқод ва солиҳларга бўл оч,
Ўзгалардан шерни кўргандек қоч.
Таом деб ор-номусдан қолгунча,
Азиз ва беҳдир ўлганинг оч.*

Кишининг таом деб бадбахт бўлиши қандай ору номус, қандай шармандалик экан. Қорин ташвиши, очофатлик билан киши бу дунёда беобрў, охиратда эса бадбахт бўлиши қандай ҳам аянчлик, қандай ҳам ёмон экан.

Жаноб Пайғамбаримиз (соллаллоҳу алайҳи ва саллам):

– **Уч тоифа бор, Аллоҳ таоло гуноҳи бўлмаса ҳам уларга ғазаб қилади, раҳматидан бенасиб қилади,** – деб марҳамат этадилар, – Кўп ейдиган, очофат, иккинчи бахил, хасисни ва учинчи мутакаббирни Аллоҳ мурувватидан маҳрум этади.

Демак, бу тоифаларни гуноҳлари бўлмаса ҳам Аллоҳ азоблар экан. Чунки қорин тўқ бўлса, ибодатга ҳам, яхши амалларга ҳам киши дангаса бўлади. Бу таомнинг шукрини адо этмаслик бўлиб, ғазабни чақиради.

Кўп ейишликни зарарини ҳам ўйлаш зехнга ижобий таъсир қилади. Турли касалликларни олдини олиш, жисмини зўриқтириш, тоқатидан ортиқ ишлатиб чарчатиш, шунингдек, бошқа зиёнларни ўйлаш ҳам зехнга фойда берувчи омиллардан ҳисобланади.

Донишмандлар айтадилар:

– Қориннинг доим тўқ бўлиши, овқатга ўч, сертановул бўлиш зийракликни, зехни ва мулоҳаза юритиш қобилиятини кетказади.

Улуғ файласуф Жолинус шундай дейди:

Инсонга анорнинг ҳаммаси фойда, аммо балиқни ҳаммаси зарардир. Лекин, озгина балиқ кўп анордан яхшироқдир.

Билгилки, кўп таом ейиш мол-мулкни ўринсиз сарфлаш саналади. Тўқ қоринга яна эҳтиёжсиз ейиш айнан зарарнинг ўзидир. Бу иш кишини охират ҳовлисида укубатга лойиқ қилади. Ҳаётда ҳам бундай кишилар инсонлар кўнглида нафрат ва ғазаб уйғотади.

Кучли, ёғли, фойдали серқувват таомлардан истеъмол қилиш, маълум бир миқдорни белгилаб олиш ва тановул вақтини таъйин қилиб қўйиш таом ейишни камайтирадиган омиллардан саналади. Тановул вақтида аввал иштаҳа очадиган, енгил ҳазм бўладиган таомлардан бошлаш керак.

Зинҳор очлар билан бирга овқатланмаслик керак, чўнки шерикни тановули таъсирлик ҳисобланади.

Аммо рўза тутиш, оғир меҳнат, ибодатлар қилиш учун кўпроқ таом ейиши жоиз. Шунингдек, ўзининг қувватини мустаҳкамлаш, соғлигини тиклаш учун ҳам кўп таом ейиши дурустдир.

6-ФАСЛА

ДАРСНИ БОШЛАШ, МИҚДОРИ ВА ТАРТИБЛАРИ ҲАҚИДА

Устоз, шайхул ислом Бурҳониддин Марғиноний (раҳимаҳуллоҳ) сабоқ бошлашни ҳар вақт чоршанба кунига мувофиқ келтирар эдилар. Бу тўғрида жаноб Расулulloҳ (соллаллоҳу алайҳи ва саллам)дан бир ҳадиси шарифни ривоят қиладилар:

– Қай бир амал чоршанба куни бошланган бўлса, у камол топибди.

Бу муборак ҳадисда, ҳафтанинг учинчи куни бошланган амаллар охирига етказилиши билан хосиятли эканини билдирдилар. Улуғ устоз, ҳазрат Имом Аъзам Абу Ҳанифа (раҳимаҳуллоҳ) ҳам оммавий равишда шундай қилар, ва бу ҳадиси шарифни жалолатлик устозлари, шайхул ислом Қаввомуддин, ҳазрат Аҳмад ибн Абдурашиддан ривоят қилар эдилар.

Ишончли манбаларга қараганда, шайхул машойих, ҳазрат Юсуф Ҳамадоний раҳимаҳуллоҳ яхши амалларнинг ҳар бирини, албатта чоршанба куни қилар эдилар. Бунинг сабаби шуки, бу нур яратилган кундир. Бу кун кофирлар шаънига нахс босган кун ҳисобланади. Мўминларга эса, фазилатлик ва баракотлик кун ҳисобланади.

Имом Аъзам Абу Ҳанифа (раҳимаҳуллоҳ) ҳазратлари сабоқнинг миқдори тўғрисида устозлари, шайхул ислом, буюк имом Умар ибн Абу Бакр аз-Замахшарий (раҳимаҳуллоҳ) ҳазратларидан ҳикоя қиладилар:

– Сабоқни ёд олишга имкон берадиган, икки мартаба такрор қилиб олиши мумкин бўладиган миқдорда ола бошласа, уни пухта ўзлаштиришга эришади. Демак, сабоқни миқдори ёд олишига етарли, такрорлаб олишига кифояли бўлмоғи керак. Сўнг енгиллик ва юмшоқлик билан даражама-даража зиёда қилиб боради. Ҳатто дарси қанчалик кўп бўлса ҳам, уни ёд олиши ва икки мартаба такрор қилиши мумкин бўлсин, – деб мен ўтган машойихлардан эшитган эдим», – дейдилар.

Аммо сабоқ кўп дарс олиш билан бошланса, ҳар дарсни ўн мартаба такрорлашга имкон бўлиши керак. Ҳар вақт дарс тайёрлаш аввалида ҳам охирида ҳам ўн мартадан такрорлашга одат қилса, кейинроқ бу яхши одатни катта бир машаққат билан тарк этиши мумкин.

Баъзи машойихлар айтадилар:

*– Бир ҳарф сабоқ оласан,
Уни минг такрор қиласан.*

Толибнинг фаҳми етадиган, англаб олишига яқин, енгилроқ бўлган сабоқдан бошлаш керак бўлади.

– Агар ўтган машойихларнинг услубларини қўллаб дарс берилса, менимча, энг тўғри йўл ва фойдалироқ бўлур эди, – деган эканлар шайхул ислом, буюк имом, Шарафуддин, аллома, устоз ал-Уқайлий (раҳимахуллоҳ) ҳазратлари, – чунки улар таълимни бошловчига кичик-кичик, кенг ёритилган манбаларни ихтиёр қилганлар. Зеро, бу ёд олишга, тушуниб олишга ҳам енгил ва қулай бўлиб, малол ва оғир келишдан узоқдир.

Дарс ўзлаштириб, пишиқ такрорлагандан кейин, янги сабоқни улаб кетмоғи шартдир. Дарсни узиб қўйишдан сақланиши зарур.

Талаба дафтарига ўзи тушунмайдиган нарсани зинҳор ёзмасин! Чунки бу толиқишни, кейинроқ эса,

эринчоқликни келтиради. Зеҳни кетказади ва вақтни зое ўтмоғига сабаб бўлади.

Толиб сабоқ ва такрорлаш вақтида ҳар бир нарсани яхши тушуниб олишга жиддий ҳаракат қилиши керак. Айниқса, устоздан таълим олаётганда, чуқур ўй билан фикр юритиб, мулоҳаза қилиб билиб олишга тиришиши керак бўлади. Зеро, сабоқ оз бўлиб, уни такрори, тафаккури ва фаҳми кўпайса, у идрок қилинади.

Улуғ донишмандлар айтдилар:

– Икки ҳарфни ёд олиш икки оғир масалани тинглашдан хайрлироқ, икки ҳарфни тушуниб олиш иккита идрок қилишга вазмин келадиган нарсани ёдлашдан кўра хайрлироқдир.

Агар талаба ўз вақтида тушуниб олишга ҳаракат қилмай, сусткашликка йўл қўйса бунга ўрганиб қолади. Натижада оддий ва осон сўзни ҳам тушуна олмайдиган бўлиб қолади. Демак, талаба сабоқни олаётганида уни илғаб олишга, чуқур англаб олишга бепарволик қилмаслиги керак экан. Балки, жидду жаҳд қилсин.

Аллоҳ таолога дуо қилсин, тазарру-шикасталик билан ялинсин! Зеро, Ҳақ таоло дуо қилганнинг дуосини, сўраганнинг сўраганини ижобат қилади. Умид қилгани ноумид қўймайди.

Устоз, шайхул ислом, буюк имом, Қаввомуддин ҳазрат Ҳаммод ибн Иброҳим ибн Исмоил ас-Сиғорий ал-Ансорий шогирдлари, жалолатли қози Ҳалил ибн Аҳмад Сарахсий (раҳимахуллоҳ) ҳазратларига шундай васият қилганлар:

– Илмга хизматинг кўп фойда берувчи хизмат бўлсин! Дарсларга тиришқоқлик, жиддий ёндашиш билан бардавом бўл! Агар бирор фойдани ёдласанг, уни такрор қилгин! Сўнг уни аниқлаб, қайд қилиб қўйгин! Шунда хоҳлаган вақтингда ёдингга олишга имкон яра-

тасан. Қайд қилиб қўйиш билан ҳар қачон бу сабоқга қайта олурсан ва йўқотишдан омон бўласан.

*Одат қилгин бирон янги нарсани ўрганмоқни,
Ҳам одат қилгин ўтган дарсни такрорламоқни
Мана шунда илминг бўлур зиёда,
Инсонларга илм билан музокара қил,
Бу йўл билан ҳаёт баҳш этмоқни одат қил,
Мана шунда илминг бўлур зиёда.
Бўлгин орифу оқил ва лек
Зинҳор бўлма инсонларга ёт!*

Яъни, одамлардан узоқ, уларга фойда бермайдиган илмли киши бўлишдан йироқ бўлгин!

Билгинки, илмни яширсанг, сўралган вақтда билганингни билдирмасанг, уни унитасан. Кейин ўзингни илмсиз ва дангаса ҳолда кўрасан. Қиёмат куни эса, яширган илмингни оғзингга ўтдан юган қилиб солинади. Яна қаттиқ аламли, қизиган олов билан азобланасан.

Толиби илм учун, ўзлаштирган дарсларини пишиқ ва пухта бўлиши учун музокара, мунозара ва илмий баҳслар, яъни муколаманинг аҳамияти каттадир. Инсоф билан, англамаганини билиб учун бўлмоғи муколама қилиши керак. Уни чуқур мулоҳаза билан баҳсларни шошилмасдан олиб бориши талаб қилинади. Шунда жанжал, носоғлом муҳитдан ҳамда бир-бирини ёмон кўриш, ғазабланиш, ўзаро душманликдан сақланилади.

Зеро, баҳсу мунозара ва музокара машварат, маслаҳатдир. Машваратни эса, фақат тўғри жавобни топиш учун, муаммоларни ҳаққоний, рост йўлда ҳал қилиш учун ўтказилади. Бу инсоф билан, чуқур мулоҳаза юриштиш билан ҳосил бўлади, жанжал, адовату хусумат қилиш билан, бир-бирига ғазаб қилиш, инсофсизлик ва такаббурлик билан асло ҳосил бўлмайди.

Шунинг учун, баҳсу мунозара ўтказишдан мақсади, бирон кишини мулзам, ҳижолат қилиш, ўч олиш ва шу кабилар бўлса, уни ўтказиш дуруст ҳам, ҳалол ҳам бўлмайди.

Зеро, Умари Одил (розияллоҳу анҳу)дан ривоят қилинишича, саволлар мазмунига кўра уч хил бўлиб, шундан иккитаси соҳибига нажот беради, бошқаси қаттиқ маломатга қолдиради. Нажот берадиган саволларни **аввали**, бу илмга, билмаганни билишга ташна бўлиб сўраш ва **иккинчиси** ўзи билади, аммо бошқалар ҳам билишлари учун, билганларини мустаҳкамлаш учун сўраш соҳибига илм талаб қилишдаги барча фазилатлардан баҳраманд бўлишни насиб этади. Аммо, **учинчиси** бировни мулзам қилиш, уялтириш, беобрў қилиш учун, илми баландроқ эканини билдириш ва бошқа шу каби ғаразлар билан сўраш соҳибини уқубатга мубтало этар экан.

Аммо ҳақиқатни исботлаш, ёлғон ва қалбаки нарсани фош қилиш бўлса, музокара ўтказиш тўғри ва ҳалол бўлади. Умуман баҳсда, айниқса, илмий мунозараларда ҳийла-найранг қилиш, ёлғон билан ҳақдан чалғитиш зинҳор мумкин эмас. Лекин, баҳс юритаётган киши саркашлик қилиб, ҳақиқатни тан олмаса, ҳақни талаб қилувчи бўлмаса, шундагина жоиз, балки зарур ҳам бўлади.

Муҳаммад ибн Яҳё (раҳимахуллоҳ) ҳазратлари бирор мушқил ишга ёки муаммога юзлансалар ва унинг ечимини топа олмасалар, дарҳол машварат ўтказар эдилар.

– Бу масала юзасидан дарҳол мунозара, музокара қилишни ўзимга маъқул кўрар эдим, – дейдилар, – зеро, **ҳар бир илм соҳибидан кўра билувчироқ бор**, – деб Аллоҳ таоло ўз Каломини мажидида огоҳлантиради.

Ваҳоланки, музокаранинг ва ўзаро фикр алмашишнинг фойдаси ёлғиз такрорлашдан кўра кўп ва афзалроқдир. Чунки фикр алмашиш, мунозара юритишда са-

боқни такрорлаб олиш, баъзи нозик томонларига эътибор бериш, аҳамият қилинмаган ўринлари кўришиб уни эгаллаб олиш мумкин бўлади. Бу билан илм зиёда ва пишиқ бўлади. Шунингдек, билганини тили билан изҳор қилиш, кейинчалик илмий суҳбат ўтказиш истеъдодини ривожлантириш каби хислатлари ҳам камол топади.

Донишмандларимиз айтибдилар:

– Бир соат фикр алмашиб, музокара ўтказиш бир ой такрордан хайрлироқдир.

Музокаранинг шарти шерикни инсофли, яхши ниятли, хулқу табиати мустақим, тўғри ва соғлом бўлишидир.

Сен қайсар, ҳақни қабул қилмайдиган, иродасиз, хулқи мустақим бўлмаган, мулоҳазаси тез ўзгарадиган, хужжатсиз ўз фикрини ғолиб қилиш, тан олдиришга ҳаракат қиладиган кишилар билан баҳс боғламагин! Бундай кишилардан узоқ бўл!

Қозонга яқин юрсанг қораси юқар! – деганларидек, бу ношоиста хислатлар сенга ҳам ўтиши мумкин. Инсон табиати заиф, шикаста ва ўзгарувчан, ҳар томонга мойил бўлувчи бир табиатдир. Шунинг учун ҳам, уни бундайларнинг таъсиридан эҳтиёт қилиш керак.

Ҳазрат Халил ибн Аҳмад (раҳимахуллох)нинг юқорида зикр этилган сўзларида ҳам жуда кўп фойдали ўғитлар бор. Илм ўзи улўғ ва ғоят мўътабардир. Машоъихларимиз айтдилар:

– Ким илмга хизмат қилса, илм унга барчани хизматчи қилиб кўяди.

Ҳақиқатда эса, бу илм шартларидан биридир.

Толиби илмнинг яна бир зарурий вазифаларидан бири, илмнинг нозик, аҳамият талаб ўринларини доим ўйлаб, фикр юритишни одатланишидир. Зеро, мана шунда унга эришиш мумкин бўлади. Шунинг учун ҳам, ўйла эришасан, идрок қиласан! – деганлар.

Аввал ўйла, кейин сўйла, – деганларидек, ҳар вақт гапиришдан олдин унинг оқибатини яхшилаб мулоҳаза қилиш керак бўлади. Токи, гап тўғри ва маъноли бўлсин, гап ўринсиз, бекор ва ҳижолат қиладиган бўлмасин. Жаноб Пайғамбаримиз (соллаллоҳу алайҳи ва саллам):

– **Узр айтиб, ҳижолат бўлишингга сабаб бўладиган сўзни гапирма!** – деб, ҳар бир сўзни эътибор билан гапиришга буюрадилар.

Айтилган сўз эса отилган ўқ, бошқа нарсалар каби қайтариб бўлмайди. Шунинг учун бу хикматларга фақат амал қилинса кифоядир. Фикҳ олимлари усул китобларида бу қонидани асос ва энг катта аслдир, – дебдилар. У ҳам бўлса, олим сўзини мунозара ва музокаралар ҳамда бошқа вақтларда яхшилаб ўйлаб, ўлчаб-тортиб гапиришлигини зарурлигидир.

Улуғ донишмандлар: «Ақлнинг асоси ва манбаси гапни собитлиги ҳамда уни тафаккур билан айтилмоғидир», – деганлар. «Агар маслаҳат қилувчини ўз туғишган акангдек қабул қилсанг ва сўзларини жон деб қабул қилиб, унга амал қилсанг, менинг бу сўзларимга ҳам эътибор бер! – деб бир улуғ донишманд кўрсатма берган эканлар:

- аввало, каломнинг айтилган вақтига аҳамият бер;
- иккинчидан гапнинг сабабига назар сол;
- учинчи, гапнинг кайфиятига – қай ҳол билан, овознинг баланд-пастлигига, қандай гапирилаётганига;
- тўртинчи, гапнинг узун-қисқалиги, қанчалик маънолар билдираётганига эътибор қилгин;

– бешинчидан гапнинг айтилаётган жойига аҳамият бер! Эй, азиз инсон! Мана шу беш тамойилдан зинҳор гафлатда қолмагин!»

Араблар ҳам, «ҳар сўзни ўз жойи ва ҳар жойнинг ўз сўзи бор», – деган нақлга кўп эътибор берадилар. Зеро, бу нақлнинг мазмунига яхшилаб қарасангиз, мазкур

беш тамойилга қатъий амал қилишга даъват қилинади. Шунда доимо ва ҳамма ҳолатларда фойдаланувчи ва фойда берувчи бўласан.

Жаноб Расулulloҳ (соллаллоҳу алайҳи ва саллам) айтибдурлар:

– Ҳикмат мўминнинг йўқотган керакли нарсасидир. Уни қаерда топса дарҳол олади, қабул қилади.

Юқоридаги тавсияга асос ўлароқ, бу ҳадиси шариф ўз ҳукми билан имонлик кишини доно сўзларни ахтаришга, пурмаъно мақолларни ишораларига аҳамият изҳор қилмоққа буюриб, бу ишни вазифа қилишга кўрсатма беради.

Машойихлар:

– Неки покиза ва мусаффо бўлса, уни қабул қил! Неки нопок, лойқа, шубҳали экан, уни тарк эт! – деганлар.

Шайхул ислом, жалолатли имом, устоз Фахриддин Кошоний (раҳимахуллоҳ) ҳазратлари ҳикоя қиладилар:

– Ҳазрат Абу Юсуфнинг бир чўриси бор эди. Тақдир тақозоси билан ҳазрат имом Муҳаммаднинг ҳузурларига омонат қилиб топширадилар. Кунларнинг бирида имом Муҳаммад чўридан:

– Сен имом Абу Юсуфдан бирон нарса ёд олганми-сан? – деб сўрадилар. Чўри:

– Йўқ, у кишидан ҳеч нарса ёдламадим, лекин ҳазрат:

– Ўлчайдиган асбобнинг оғирлиги соқитдир, – деб, кўп такрор қилардилар, – деб жавоб берди.

Қарангки, худди шу масала имом Муҳаммадга ечими мушкул масалалардан эди. Бир оғиз сўз билан унинг ечимига эришдилар. Мушкулликлари кўтарилди.

Бу воқеа шунга далолат қиладики, ҳар кимдан илм ҳосил қилишда фойдаланиш мумкин ва ўз ўрнида зарур ҳам экан. Ҳазрат Абу Юсуф (раҳимахуллоҳ)дан:

– Бундай имлга қандай ва нима билан етдингиз? – деб сўраганларида, ул зот:

– Истеъфода (фойда талаб этиш)дан ва фойда беришдан зинҳор тўхтамадим, бахиллик қилмадим, – деб жавоб бердилар.

Ҳазрат Ибн Аббос (розияллоху анҳумо):

– Илмни қандай топдингиз, нима билан эришдингиз? – деб сўраганларида, ҳазрат:

– Чарчамайдиган саволли тил ҳамда эшитганини сақловчи қалб билан, – деб жавоб берганлар.

Мазкур ажиб хислатлар зехн, фаҳму фаросатни камол топтиради. Аввалги талабалар:

– Мана бу масала тўғрисида нима дейсиз? Бунга фикрингиз қандай? – каби саволларни кўплаб берганлари учун ҳам толиби илм, яъни илмни талаб қилувчи деб исмланганлар.

Имом Аъзам Абу Ҳанифа (раҳимахуллох) ҳазратлари ҳам баззозлик қилганларида дўконда кўп мутолаа ва музокара ўтказганлар. Натижада, фикҳ илмининг чўққисига эришдилар. Зеро, бундан илму фикҳнинг таҳсили ва камолга етиши касб-ҳунарни жамлаш билан экани маълум бўлади. Ҳазрат Абу Ҳафс Кабир (раҳимахуллох) ҳам косибчилик қилардилар. Шу билан илмларини такрор ҳам қилар эдилар.

Демак, нафақаи аҳли аёл ва бошқалар учун касб қилмоғи керак бўлса, албатта касб-ҳунар қилсин ва илмини такрорини биргаликда олиб борсин. Бунда дангасаликка йўл қўймаслиги ҳамда масъулият билан қараб, панжа орасидан қарашдан эҳтиёт бўлиши шартдир. Ваҳоланки, ақли расо киши ҳеч бўлмаганда ўзини нафақа билан таъминлашга ҳамда илмни тарк этишига узр йўқдир. Чунки ҳазрат Абу Юсуф (раҳимахуллох)дан ҳам кўра фақир ва муҳтожроқ бўлолмаса керак.

Шундай қийинчилик ва эҳтиёжлар кўп бўлса-да, улар ҳазрат Абу Юсуфнинг фикҳу илм таҳсилларига монъелик кўрсата олмади. Аммо кимнинг мол-дунёси бўлса, қимматли вақтини ғанимат билсин ва албатта, илм билан шуғуллансин, унинг йўлида молу мулкини сарф қилсин! Сарвари Коинот (соллаллоҳу алайҳи ва саллам):

– **Солиҳ кишига қандай ҳам яхши салоҳиятлик мол-дунё берилди** (Молу мулкни ўз жойига етказувчи киши қандай солиҳ, моли ҳам қандай ҳалол экан), – деб, молу дунёсини хайрли ўринларга харажат қиладиган кишига улуғ фазилатлар борлигини ишора қиладилар. Бир улуғ аҳли илмдан:

– Сиз илмга қандай, нима билан эришдингиз? – деб сўраганларида, олим:

– Бой отанинг моли билан, – деган эканлар. Чунки ҳар доим сахийлар – оталар, онахон ва акалар илтифотларидан аҳли илмлар, аҳли фазллар фойдаланадилар. Мол-давлат ҳам илмни зиёда, баракали бўлишига ҳамда заволга кетмаслигига сабаб бўлади.

Бу беназир ақл ва улуғ илм неъматларининг шукронаси, ҳаққининг риояси ҳисобланади. Шукрона барча нарсанинг баракали ва зиёда бўлмоғининг асоси экани сир эмас. Улуғлар ҳазрат имом Аъзам Абу Ҳанифа (раҳимахуллоҳ)дан нақл қиладилар, ҳазрат:

– Фақатгина ҳамду сано ва шукр билан илму фазилатга эришдим. Ҳар вақт бирон фикҳий масалани фаҳмласам, бирон ҳикматни билсам, «**Алҳамду лиллаҳ**» деб, Аллоҳга шукр қилар эдим. Шу сабаб Аллоҳ илмимни зиёда ва пишиқ қилди, – деб айтганлар.

Талаба тили, дили ва аъзолари билан миннатдорлик ва шукр изҳорини касб қилмоғи керак. Бунда мол-дунё билан шукр қилмоқнинг ўз ўрни бор. Фаҳм, фаросат,

илм, хидоят ва тавфиқни ёлғиз Аллоҳдан деб билмоғининг алоҳида ўрни бор. Хидоят, тариқи мустақимни Тангри таолодан илтижо қилиб, сўраши лозимдир. Зеро, «**Дуо қилинг ижобат қиламан**», – деб Аллоҳ ваъда қилган, фақат ёлғиз ўзи барча эҳтиёжларимизга кифоя бўлувчидир.

Худди мана шундай йўл тутиш аҳли ҳақларнинг, яъни аҳли суннат вал жамоатнинг йўли бўлиб, улар ҳақни, сиротул мустақимни Ҳодий, Мубин, Осим каби сифатлари бор бўлган Аллоҳдан талаб қиладилар. Ҳақ таоло ваъдасига биноан уларни хидоятга бошлаб, залолат ва хатога кетишдан ҳифзу ҳимоятга олди. Адашганлар, аҳли залолатлар эса ақлларига қойил қолдилар, ундан ажабландилар ва барча нарсани ақл ва фикр тарозусига соладиган бўлдилар. Бу ҳақиқатни махлуқдан талаб қилишдир. Улар ожиз ва саъз ақл, камол топмаган фикр билан илмга эришмоқчи бўлдилар.

Ваҳоланки, ақл барча нарсани, масалан, кўздек идрок қила олмайди ва кўз кўрган нарсаларни эса ақл билан олиш мумкин бўлмайди. Натижада, ҳақиқатдан тўсилдилар, ҳижобга ўралдилар. Ожиз ва нотовон бўлдилар, ўзлари адашдилар ва бошқаларни ҳам адаштирдилар, йўлдан оздирдилар.

Жаноб Пайғамбаримиз Муҳаммад Мустафо (соллаллоҳу алайҳи ва саллам) огоҳликка даъват этиб, шундай деганлар:

– **Ким ғафлат билан амал қилса, у ғофил инсондир. Оқил ўз ақли билан амал қилган, яъни нимага, кимга қилаётганини, ўзини мавқеини билган ҳамда ўзини ожиз ва доим раббисига муҳтожлигини билган кишидир.**

Ушбу муборак ҳадисни бироз ўйлаб кўрилса, жанобимиз ақлни фақат яхшилик, яъни Аллоҳни таниш,

шариат аҳкомларини билишга қаратилиши кераклигига ишора қилганлари топилади. Яна бир ҳадиси шарифда:

– **Ким нафсини билса, ўзлигини таниса, у Парвардигорини танибди**, – деб марҳамат қилганлар. Ҳар ким ўзига «Нима эдим? Энди нима бўлдим? Кейин нима бўламан?» – деб савол бериб борса, руҳини камол топишига йўл кўрсатган бўлади. Шундан, устоз ва бошқа аҳли илмлар ҳамда ўз жойини топиши зарур экан.

Ривоят қилишларича, ҳазрат Али (каррамаллоҳу важҳаҳул карим) халифалик даврларида катта жамоат ичида бир масалани ечиб берган эканлар. Шунда бир араб ўз одатларига кўра, ҳазрат Алини мақтаб, наслу насабларини ифтихор билан тилга олди. Ҳазрат Али бу муҳтарам зотни мақтовдан тўхтатиб:

– Азизим! Сиз мени аввалимни ва охирымни биласизми? Нимани бунчалик мақтаётганингизни биласизми? – деб сўрадилар. Ҳалиги киши жавобга қийналиб қолди. Шунда ҳазрат Али ўзлари жавоб бердилар:

– Менинг аввалим, бадан ёки бирон жойга тегса бе-намоз қиладиган, нутфа, оби манийдир. Охирым эса, сассиқ, чирик, қурт-қумурсқалар еб битказадиган жийфа, ўлимтиқдир. Бунинг орасида эса, бу жасад аҳлат ташувчи ҳаммолдир. Мана менинг бор ҳақиқатим, сен эса нималар деяпсан?!

Улуғларнинг камтарлигига тан берайлик, ўрнак олайлик! Токи, Аллоҳим бизга ҳам охиратда булар билан бирга бўлишни насиб этсин. Имом Ғаззолий (раҳимаҳуллоҳ) Юсуф сурасининг тафсирида ҳазрат Юсуф ва Зулайҳо ўртасида кечган ушбу воқеани ёд этганлар:

Зулайҳо муҳаббатини, ҳазрат Юсуфни жуда-жуда ёқтиришини изҳор қилади. Юсуф ҳазратлари уни ҳар қанча қайтарсалар ҳам, Зулайҳо:

– Менга сенинг сўзларинг, гўзаллигинг, умуман борлигинг, сенинг муаттар хидларинг ёқади, – деб холи жонига қўймайди.

Мана шунда ҳазрат Юсуф унинг ҳар бир яхши кўраман, деган сўзларига жавоб қилиб:

– Агар менинг ҳақиқий хидимни билмоқчи бўлсанг, уч кундан кейин қабримга кир. Мана шу менинг ҳақиқий хидим бўлади, деб айтган эканлар.

Албатта, бу тўғрида фикр юритиб, кибру ҳавога юзланувчи нафсимизни ўлдиришга ҳаракат қилайлик. Еб-ичиб, Худони ҳаёт деган неъматидан баҳра олиб, уни шукрини қила олаяпмизми, таҳсили илм ва ибодатларимиз бунга кифоями? Муносиб жавоб топиш, иншааллоҳ, ўз ихтиёримизда.

Агар ақл расо бўлса, инсон ўз нафсини билса, Аллоҳ таолонинг қудратини, улуғлигини билади. Аллоҳни танийди. Шундай экан, у асло ожиз ва нотавон нафсига, айниқса, ақлига суюнмайди. Балки, ишларини Аллоҳнинг ўзига таваккул қилади, ўзини ҳам Яратгани даргоҳига топширади. Аллоҳ таоло ўз каломи мажидида:

Ким Аллоҳга таваккул, топширса, яъни унга ишларини тафвиз қилса, Аллоҳнинг ўзи унга кифоядир. Мақсадларини зиёдаси билан беради, – деб ваъда қилган.

Эй, инсон! Аллоҳ мол-дунё билан сийлаган бўлса, ўз ҳурматингни поймол қилиб, бахиллик қилма! Молингни яхши жойларга ишлатишдан қизганиб ўтирма! Талаба бахилликдан, қизғанчиқликдан сақланмоғи ва паноҳ тиламоғи керак бўлади.

Жаноб Пайғамбаримиз (соллаллоҳу алайҳи ва саллам): **«Бахилликдан кўра оғирроқ қайси дард бор экан»,** – деб бахилликдан қатъий сақланиш кераклигини огоҳлантирадилар.

Шайхул ислом, буюк имом, шамсул аимма ҳазрат Халвоний (раҳимахуллох)нинг падари бузрукворлари фақир, камбағал киши бўлган эканлар. Ҳар доим ҳолва сотиб олиб, аҳли илмларга улашар эканлар ва: «Боламнинг ҳаққига дуо қилинглар», – дер эканлар. Меҳрибон отанинг шу арзимас эҳсони баракотидан ҳамда эътиқод, ихлосининг мустаҳкамлиги, мушфиқлик ва шикасталик билан қилган илтижоларининг шарофати билан, фарзандлари мана шундай улуғ мақомларга эришдилар.

Мол-мулк ва пулларга китоб сотиб олиш ва илм учун зарур бўлган анжомларга сарфлаш керак. Агар китобларини кўриб ёзиб борса, ўз илмига мислсиз ёрдам қилган бўлади. Ҳазрат Муҳаммад ибн Ҳасаннинг кўп моли бор эди, бу молларининг ҳисобига ва бошқа ишларга уч юз кишини вакил қилиб олган эди. Ҳамма молларини илм ва фикҳ йўлида инфоқ қилди, ҳатто ўзи учун бир дона бўлса ҳам чиройли, нафис ва қийматбаҳо кийим қолмади. Ҳазрат Абу Юсуф (раҳимахуллох) у кишини бу ҳолда кўриб, яхши кийим ҳадя қилдилар. Лекин ҳазрат Ибн Ҳасан қабул қилмадилар.

– Нақди сизга, насияси бизга, – дедилар. Яъни, билганига амал қилиб, ҳазрат ибн Ҳасан, бу иш билан охира, Аллоҳнинг розилигини хоҳлаганларини изҳор қилдилар. Зеро, қабул қилмаганининг сабаби, ҳадя олиш суннат бўлса ҳам, бу иш билан ўзларини хорлашдан қочиш эди. Жаноб Пайғамбаримиз (соллаллоҳу алайҳи ва саллам):

– Мўмин киши зинҳор ўзини хор ва залил қилмас, – дедилар.

Ҳикоя қилишларича, шайхул ислом, фахрул ислом Арсобандий (раҳимахуллох) ҳазратлари ташлаб юборилган қовун ва тарвуз пўчоқларини тўплаб, холи жойда ювиб, тозалаб ер эдилар. Кунларнинг бирида бир

чўри бу зотнинг ишларини кўриб қолди ва хождарига гапириб берди. Шунда ҳалиги хожа уйида атайлаб хайру эҳсон уюштирди ва у кишини келишини илтимос қилди. Лекин чақирикни қабул қилмадилар. Толиб ҳам мана шундай иродалик, олийҳимматли бўлмоғи ва бировнинг молу дунёсига тамаъ назари билан қарашдан сақланиши шарт бўлади. Пайғамбаримиз Муҳаммад (соллаллоҳу алайҳи ва саллам):

– **Эй умматларим! Тамаъ қилишдан сақланинглар! Чунки у фақирлик келтиради ва муҳтожликларни одам боласининг бошига ҳозирлаб қўяди,** – деб тамаъдан қайтарадилар. Бир байтларида Сўфий Аллоҳёр (раҳимахуллох) буни шундай ифодалаганлар:

*Бу меҳнат бирла тобсанг парчаи нон,
Кишини миннатидан улдир осон.
Тамаъ нонига лаб очгунча ўл оч!
Тамаъ бўйи кўринмай бўйидан қоч!*

Сўфий Аллоҳёр ҳазратларини Аллоҳ ўз раҳмату мағфиратига, жаннатининг энг олий мартабаларига муносиб кўрсин, қандай ҳам лўнда, содда тил билан шарият аҳкомлари, динимиз мақсадларини комил ифодаладилар.

Тамағирликнинг азобини қиёмат куни тортгунча, шу дунёда қийналишни афзаллигини ишора қилсалар, яна бошқа жиҳатдан махлуққа тамаъ қилиш оқибати, ҳар икки оламда хорлик ва хўрлик эканини ҳам билдиряптилар. Кейинги байтда чиройли сўз ўйинини ишлатиб, байт маъноларини янада кучайтирдилар. Байтда зикр қилинган биринчи «бўй»дан мурод бўйи, узунлиги, кўриниши ва иккинчи «бўй»дан эса ҳид, шабодаси маънолари тушунилади. Бу маънолар эса, тамаъдан мутлақо қочиш кераклигини муболаға йўли билан ифодалайди.

Юқорида эслатиб ўтганимиздек, толиб моли ва бойлигини бахиллик қилиб қизғанмасдан, ўзи ва бошқаларга керакли миқдорда инфоқ қилиб туриши зарурдир. Жаноб Рисолатпаноҳ (соллаллоҳу алайҳи ва саллам) чуқур ҳикмат билан:

– **Барча инсонлар фақирликдан кўрқсалар ҳам, фақирликдадирлар,** – деб айтганлар. Чунки муҳтожликдан кўрқиш ожизликдир, бу маънода ожиз бўлиш эса, инсонни фақирликка етаклайди.

Аввалги вақтларда илм ўрганишга келган толибни олдин касб-ҳунар ўрганишга, пишиқ эгаллашга буюриларди. Касб-ҳунарни яхшилаб ўрганиб, кейин илм ўрганишга қўйилар эди. Шунда толиб тамагирликдан холий бўлар, одамларнинг қўлидаги молу бойликларига умидвор бўлишдан тийилар эди. Одамларни қўлидаги молларига қараб қолган киши, тама қилган, албатта, ўзини фақир қилади, – деб ҳикматларда баён қилинган.

Аммо олим киши тамагир бўлиб қолса, унда на илмининг ва на шариатнинг ҳурмати қолади. Тамаъ орқасидан ҳамма нарсани поймол қилади ва мол-мулк ундириш учун ҳақиқатни гапирмайди, балки шариат ҳукмларини нотўғри талқин қилиб, уни дунё топиш учун касб қилиб олади. Мана шунинг учун, соҳиби шариат жанобимиз (соллаллоҳу алайҳи ва саллам) тамадан паноҳ тилаганлар:

– **Парвардигоро! Инсонни пасткашлик ва разиллик, қабоҳатларга яқинлаштирувчи ва унга гирифтор қилувчи тамаъдан паноҳ сўрайман!** – деб дуо қилиб, умматларга ҳам бу ҳақда таълим берганлар.

Демак, имонли киши ёлҳиз Аллоҳдан умид қилмоғи, фақат Ўзига умид қилмоғи керак экан. Яна Аллоҳдан кўрқув, хавфда бўлиши зарур. Бу, шариат чегараси-

да мустаҳкам туриши билан билинади, агар чегарадан ўтса, унда Худодан кўрқмаган бўлади. Яъни, бировнинг фикри билан гуноҳга қадам қўйса, хавфини йўқлиги исбот бўлади. Шунинг учун ҳам, агар Худодан кўрқиб унга осий бўлмаса, махлуқига итоат қилмаса, Худонинг худудидан чиқмаса, у Аллоҳдан кўрққан бўлади. Умид қилишда ҳам, мана шундай йўл тутиш керакдир.

Талаба сабоқнинг маълум миқдорини белгилаб олиб, уни такрор қилишга одатланиши керак. Шундай қилса, қалби бу одатга қарор топиб, ўйлаган мақсадига етишади. Такрорни ушбу тартибда амалга ошириш маъқул бўлади:

- кечаги сабоқни беш марта;
- ўтган кунги сабоқни тўрт марта;
- ўтган кундан аввалги кун сабоқини уч марта;
- уч кун олдин олган сабоқини икки марта;
- тўрт кун олдин олган сабоқини эса бир марта такрор

қилиши мақсад сари олиб боради. Мана шу одати такрорлашга ҳам, ёдда сақлашга ҳам мос ва енгилроқдир.

Толиб такрор ва ёдлашларини бўшашиб, паст овоз билан ва мажолсиз қилмаслиги керак, бунга одатланмаслиги жуда лозим. Дарсни ва такрорни ғайрату қувват, тетиклик билан, зийрак бўлиб қилиши шартдир. Лекин ўзини қийнаб, зўрлаб баланд овоз билан ҳам қилмасин! Чунки ўзини қийнаб қўйса, тетиклиги ҳам бўшашиб, кейинчалик такрордан безиб кетади. Кейин такрорни тўхтатиб қўяди. Зеро, жаноб Расулуллоҳ (солаллоҳу алайҳи ва саллам):

– **Амалларнинг хайрлиси ўртачасидир**, – деб айтганлар. Ҳикоя қилишларича, ҳазрат Абу Юсуф (раҳимаҳуллоҳ) доимо шундай қувват ва зийраклик билан музокара ўтказардилар. Бу зотнинг куёвлари куч-қувват, тетик ва ҳушёрлигидан ҳайратланар эдилар.

– Мен бу зотни беш кундан бери туз тотмаганини яхши биламан, у киши оч, ammo бундай қувватларига мен зўр таажжубдаман, – дер эдилар.

Толиб бўш қолиш, дангасалик ва заифликдан сақла- ниши керак. Чунки буларнинг барчаси илм офатидан- дир. Шайхул ислом, устоз Бурҳониддин Марғиноний (раҳимахуллоҳ) ҳазратлари:

– Мен илм таҳсил қилиш давримда шерикларимдан кўра пешқадам эдим. Чунки ўзимга ҳеч бўш вақт ажрат- мадим, сусткашлик ва дангасаликдан узоқ бўлдим, – де- ганлар.

Шунингдек, шайхул ислом, ҳазрат Имбижобий (раҳимахуллоҳ) ҳикоя қиладилар:

– Илм таҳсил қилиш ва ўрганиш давримда ўн икки йил бирон бир муддат фориғлик ва ҳам дангасалик менга рўй бермади. Мол-мулк кифоялиги учун ҳам, ше- ригим билан чиқиб, мунозара ва музокара қилар эдик. Узлуксиз ҳар куни мунозарага ўтирар эдик ва бу тин- май ўн икки йил давом этди. Натижада шеригим шайхул ислом мартабасига муносиб бўлди ва у зот имом Шо- фиъий эдилар.

Шайхул ислом, устоз Фахриддин Қозихон (раҳи- махуллоҳ) ҳазратлари талабаларига шундай кўрсатма берар эканлар:

– Агар фикҳ китобларидан биттасини яхшилаб ёд- лаб олсанг, бошқа фикҳий масалаларни ҳифз, зеҳнингда сақлаб қолишинг осонроқ кечади.

7-ФАСЛ

ТАВАККУЛ ҚИЛИШ ТЎҒРИСИДА

Таваккул қилиш барча иш, фикридан ўтган нарса-ларни Аллоҳга топшириш, тафвиз қилишдир. Дунё ишлари, ризқ-насибасига ғам-ташвиш чекмаслик ва бу ҳақда хафа бўлиб юрмасликдир. Балки, қалбини булардан ҳолий қилиб, илм билан ва шу каби заруратлар билан шуғулланишини талаб қила боради. Шубҳасиз, таваккал қилиш талабанинг асосий вазифаси бўлиши керак.

Ҳазрат Имом Аъзам Абу Ҳанифа (раҳимахуллох) жаноб Расулulloх (соллаллоху алайҳи ва саллам)нинг соҳибларидан ривоят қиладилар:

– **Ким Аллоҳ динининг илмини ўрганса, Аллоҳ уни ризқи ва дунё ҳожатларига кифоя бўлади. Насибасини ўйламаган жойлардан етказиб қўяди.**

Таваккул қила олиш инсонга улуғ бахт-саодатдир. Агар талаба кўнглини ризқи ва кийим, дунё матоларига машғул қилса илмга кам вақт қолади. Натижада илм ва гўзал хулқу одоблардан бебахра бўлиб қолади. Энг асосий мақсади илм талаб қилишдан узоқлашади. Донишмандлардан бири шундай деганлар:

– **Гўзалликни ўзингга чақир ва гўзал хулқлар даъватини қабул қил! Зинҳор боғийлик³ карвонига минма! Беадаблик ва барча хунук ишларни тарк қил! Ҳар вақт ва жойда ўзингни ҳамма маънода тўқ кўрсатгин!**

³ Боғий – Аллоҳ таолонинг тоатидан чикувчи, бўйсунмаган одам. Шариат аҳкомлари ва хоссатан ўз амирининг фармонларига итоат қилмаган ва қарши чиққан кишилар ҳам боғий дейилади.

Қорни тўқ, кийими бутун ҳолда юр! Бош кийимга аҳамият бер!

Салла бош кийимлар тожи ва улуғидир. У жаноб (соллаллоҳу алайҳи ва саллам)нинг муборак суннати санияларидир. Аллоҳ динининг шиоридандир.

Аммо таом тановул қилишда, ибодатда, сабоқ ўқиётганда, уйқуга ётганда ва ҳожатхонага кирганда, албатта, бош кийимда бўлгин!

Бир киши ҳазрат Хусайн ибн Мансур ал-Ҳаллож (раҳимаҳуллоҳ)га:

– Ҳазрат менга насиҳат қилсангиз! – деб мурожаат қилди. Шунда ҳазрат:

– Ўз нафсингга ишлов бер, уни яхшилаб тайёрла! Уни машғул қилиб қўй! Агар нафсингни машғул қилмасанг, у сени ўзи билан машғул қилиб қўяди, – деб насиҳат қилдилар.

Демак, ҳар бир инсон ўз нафси билан шуғулланиши керак экан, хайрли амалларни қилишга жалб этиши зарурдир. Токи нафсу ҳавосини розилигига қараб қолмасин! Шайтони лаъиннинг инсонни чалғитадиган, осий қиладиган энг биринчи қуроли нафсдир. Оқил инсон дунёга ва дунё ташвишларига аҳамият ва эҳтимом бермайди. Чунки дунё матолари учун ғамга тушиш, хафа бўлиш ва надомат чекиш ақли кишига лойиқ эмас. Балки, буларнинг ҳаммаси мусибатни қайтармаган, фойда ҳам бермаган. Инсон қалби, асабларига зарар ва зиён келтирган. Шунингдек, солиҳ амалларга, яхшиликларга ҳалал беради. Ақли расо киши охират ишларига аҳамият беради.

Пайғамбаримиз Муҳаммад (соллаллоҳу алайҳи ва саллам):

– Инсоннинг баъзи гуноҳлари борки, уларга фақат дунё тирикчилигини ўтказиш учун чекилган қайғу ва ҳалол меҳнат каффорат бўлади, – деганлар.

Бу, дунё ишларига ҳам керак миқдорда аҳамият қаратиш зарурлиги ҳамда бу ишларга чуқур кетиб қолишдан эҳтиёт бўлишни билдиради. Ҳадиси шарифдаги дунёвий ғам ва безовталиқдан мурод, амали солиҳларга, хайрли ишларга ҳалал бермайдиган, қалбни машғул қилмайдиган миқдорда бўлишдир. Намоз ва бошқа ибодатлардан чалғитадиган, кўнгилни ўраб оладиган даражада бўлмаслиги лозимдир. Толиб қудрати етганча дунё матоларига бўладиган алоқасини камайтириши шартдир.

Шундай қилиб, улуғ зотлар бу йўл орқали Аллоҳга яқинликни ўзларига ихтиёр қилганлар. Узоқ юртларда таҳсили илм қилганлар. Илм талабида сафарга чиққанларида, барча машаққат, беморлик, муҳтожликларни таҳаммул қилганлар, сабр-матонат кўрсатганлар.

Аллоҳ таоло Қуръони каримда ҳазрат Мусо (алайҳиссалом) тилидан ҳазрат Хизр (алайҳиссалом) билан қилган илм сафарлари ҳақида шундай хабар қилади:

Бу сафаримизда кўп машаққатлар ва қаттиқликларга учрадик.

Ҳазрат Мусо кўп сафарларга чиққанлар, аммо фақат илм сафаридагина машаққатлар тортдим, – дейишлари, илм учун сафар ҳар вақт қийинчиликлар билан эканига ишорадир. Чунки илм талаб қилиш энг улуғ амрдир. Олимлар наздида энг афзал икки олам озуқасидир. Ажру мукофот эса чекилган машаққат, оғирликларга қаноатнинг миқдорига қараб бўлади. Ким сабр қилса, барча лаззатлар устидан баланд келадиган мумтоз ва мислсиз баҳрамандликка эга бўлади. Шундан бўлса ке-

рак, ҳазрат Муҳаммад ибн Ҳасан (раҳимаҳуллоҳ) ҳар вақт кечани бедорликда ўтказсалар, мушкулликлари ҳал бўларди. Шунда:

– Мол-давлат лаззати қаёқда-ю, бу лаззат қаёқда, – дер эдилар.

Талаба бўлгандан кейин, илмдан бошқа нарса билан шуғуланмаслиги керак. Зинҳор фикрдан ҳамда бирор масала ечимидан юз ўгирмаслиги зарурдир. Имом Муҳаммад (раҳимаҳуллоҳ) ҳазратлари:

Бизнинг бу ишимиз бешиқдан лаҳадгачадир. Ким уни, бир соат тарк этишни хоҳласа, уни қиёмат тарк айласин! – деб, қатъиян илмга машғул бўлишга даъват этганлар.

Имом Абу Юсуфнинг охирги дамларида шогирдларидан бири, зиёрат қилгани кирди. Имом Абу Юсуф ўзи билан ўзи бўлган ҳолда эдилар. Шунда шогирдидан:

– Ҳожилар тошни уловга минган ҳолда отганлари афзалми ёки пиёда отганларими? – деб сўрадилар. Шогирд жавобни билмагач, ўзлари жавоб бериб:

– Пиёда отгани менга маҳбуброқдир, – деб айтганлар.

Улуғ зотларнинг ҳаёти қандай чуқур ўғит ва ҳаётга иршод экан. Шу зотлардек ҳаётда ўрин топишни бизларга ҳам Тангри таало насиб этсин!

Фақиҳман, олимман деганлар мана шундай умр ўтказсалар, илм ва меҳнатлари лаззатини топадилар. Ривоят қилишларича, ҳазрат Муҳаммад ибн Ҳасаннинг вафотидан кейин бир солиҳ инсон тушида кўрган экан:

– Ул зот бир қанча улуғлар даврасида суҳбат қуриб ўтирар эди. Шунда ундан:

– Жон топширар вақтда қандай ҳолда эдингиз? – деб сўрадилар.

– Мен мукотиб ҳақидаги масаланинг ечимини ўйлаб турган эдим, жоним чиқиб кетганини билмай қолибман! – деб жавоб бердилар.

Баъзилар ул зот:

– Бу улуғ кунга ҳозирлик кўришдан мукотибнинг масаласи чалғитиб қўйибди, – деган жавобни айтганлар, деб келтирадилар. Асли бу жавоблар ҳазрат Муҳаммаднинг камоли одоб ва камтарликлари экани ақли расогагина маълумдир.

8-ФАСЛ

ТАҲСИЛ ВАҚТИ ҲАҚИДА

Ҳадиси шарифлар мазмунини фикр қилиб, улуғларимиз илм ва касбни таҳсилини вақти бешиқдан лаҳадгачадир, деб белгилаганлар. Демак, инсон умри борича ўрганиш, ҳаракат қилишдан тўхтамаслиги керак. Ҳазрат Ҳасан ибн Зиёд (раҳимахуллоҳ) ёшлари саксонларга борганда илм олишга, фикҳни ўрганишга киришган эканлар. Шундан сўнг қирқ йил ёнбошлари кўрпача кўрмади. Қирқ йилдан кейин фатво бера бошлаган эканлар. Сўфий Аллоҳёрнинг ушбу байтларининг мазмуни эътиборга моликдир:

*Агар нафсинг сани етмиш бошингдин,
На бўлғай фойда етмиш ёшингдан.
Агар нафсинг муродин изламасанг,
Агар саксанга умринг етса саксан.*

Касб ва илм олишининг энг фазилатли вақти аввало ёшлик даври ҳисобланади. Саҳар вақти, ҳуфтон ва шом намозларини орасидаги вақт ҳам яхши вақтлардан ҳисобланади.

Толиб таҳсил меҳнатига ўзини ғарқ қилмоғи керак, бирор илмни ўқиш малол келса ёки зерикса, бошқа илм билан шуғуллансин. Бошқа фойдали нарсага ўзини жалб қилсин.

Ҳазрат Муҳаммад ибн Ҳасан кечалари ухламасдилар. Атрофларига китоб ва дафтарларини қўйиб олар-

дилар. Биридан зериксалар бошқасини олардилар ва ёнларида доим сув турар эди. Юзларини ювиб, уйқуни кетказар эдилар.

– Уйқу иссиқликдан келади, – дер эдилар.

Ҳазрат Ибн Аббос (розияллоҳу анҳумо) ҳам гапиришдан зериксалар ёки чарчасалар:

– «Шеърлар девони»ни келтиринглар, – деб буюрардилар.

9-ФАСЛ

НАСИХАТ ВА МЕХРУ ШАФҚАТ ТЎҒРИСИДА

Соҳиби илм шафқатли, меҳрибон ва насихатгўй бўлиши керакдир. Зинҳор ҳасадгўй ва бемеҳр, бағритош бўлмаслиги керак. Чунки бағритошлик, ҳасад каби хислатлар соҳибига ҳеч қачон фойда бермаган, кичикми, каттами зарар, заҳмат бериши бировга сир эмас. Шайхул ислом, устоз, ҳазрат Бурҳониддин Марғиноний (раҳимаҳуллоҳ):

– Муаллимнинг фарзанди албатта олим бўлади, – дер эканлар. Чунки ҳар бир устоз, муаллим шогирдларини осмон остининг ҳамма жиҳатларида олим бўлиб етилишларини орзу қилади. Шу эзгу ниятнинг баракаси билан, ишончининг мустаҳкамлиги ва шафқату марҳаматининг юксаклиги билан Аллоҳ ўз фазли билан фарзандини олим қилиб етиштиради.

Ҳазрат Абу Бакр (розиаллоҳу анху) ҳикоя қиладиларки, ҳазрат Садрул Ажалл бурҳонул аимма (раҳимаҳуллоҳ) ўғиллари Садри Шаҳид Ҳисомиддин ҳамда Садри Саъид Тожиддинлар учун сабоқ олиш вақтини катта чоштгоҳ вақтида ажратган эканлар. Кун исиб, чоштгоҳ бўлганда, фарзандларига сабоқ беришга киришар эканлар. Ўғиллари эса:

– Бу вақтда биз чарчаб қолардик. Падаримизга бу вақтда чарчаб қолаётганимизни ва кун исиганда дарс ўқиш малол келаётганини айтганимизда, падари бузрукворимиз:

– Мана бу ғариб ва мусофирлар улуғ-улуғ инсонларнинг фарзандларидир. Мендан илм ўрганиш учун

қанча машаққат чекиб, узоқ юртлардан келганлар, шунинг учун сабоқларини олдин беришим зарур, – дер эдилар, – деб ёд этадилар.

Мана шу шафқатларининг баракоти билан, ҳар иккала ўғиллари ўз замонасининг етук илм аҳлларидан бўлдилар.

Толибга бирор киши билан аразлашиш ва душманлик, ғаразгўйлик қилиши мумкин эмас. Чунки бу ишлар инсон умрини зое кетказадиган ишлардан саналади. Аҳли донишлар:

– Муҳсин – яхшилик қилувчи, эзгу ниятли инсон ўз яхшилиги билан тезда мукофот топади. Аммо ёмонлик, гуноҳ қилувчи эса, унга ўзининг ёмонлиги тезда кифоя бўлади, – деганлар.

Ёмонлик гуноҳларининг касофати ўзига уриб, қаттиқ зарар кўради. Имом, Хоҳарзода номи билан машхур, шайхул ислом, буюк имом, зоҳид, ориф, Рукнул ислом, ҳазрат Муҳаммад ибн Абу Бакр (розияллоҳу анху) тариқат султони, буюк шайхул ислом Юсуф Ҳамадоний ҳазратларидан шеърни ёд олган эканлар:

*Улки, зарар шевасини тавр этар,
Элга демаким, ўзига жавр этар.
Улки, ушатур босибон шишани,
Қилмас оёқ заҳмидин андешани.
Кимки, фалак сори отар тошини,
Тош ила озурда қилур бошини.*

Ёмонлик ва гуноҳ қилган кишини ўз ҳолига қўй, унга жазо берма! Чунки ёмонлиги ўзига ҳам, ёмонлигидан пайдо бўладиган нарсаларга ҳам кифоя бўлур. Яъни балою-касофатига ўзи қолар.

Яна дебдиларки: «Ким душманининг бурни ерга ишқаланишини, мазкур шеърни такрор қилсин! Маъносини чақсин!»

Яна дебдиларки, агар душманингни шарманда бўлишини, уни ғам-ғусса билан ўлдиришни, ёндиришни хоҳласанг, ҳамда олий мартабаларни орзу қилсанг илмингни зиёда қил! Чунки кимнинг илми зиёда бўлса, билганига амал қилса душманлари кўпаяди, ғам-ташвишлари ҳам ортади. Айтибдиларки, ўз нафсингни тарбияси билан шуғуллангин, унинг фойдалиқ жиҳатларини ривожлантиргин! Зинҳор душманингга қахр қилиш билан амалга оширма! Зеро, ўз тарбиянг билан шуғулланишинг, чиройли қирраларингни намойиш қила боришинг, душману ҳасадгўйларинг устидан қахр қилишингга, уларга ғолиб келишингга замин бўлади. Хотиржам юрасан, улар эса ўз ёғларига қовурилиб юра-верадилар.

Душманликдан сақлан! Чунки асабларингни бўшашиши ва вақтингни зое кетишига сабаб бўлади. Сабру қаноатни ва матонатни лозим тут! Бу улуғ сифатларни ҳавою сувдек хулқингга сингдир!

Айниқса, аҳмоқларнинг ишларига сабр қилишни одат қил! Ҳазрат Исо ибн Марям (розияллоху анҳо):

– Ўнта яхшиликка эришиш учун, битта аҳмоқнинг зиён ва захматларига сабр қилинглар, – деганлар.

Доно халқимиз: «Жиннини «жинни» десанг, арпа бўйи қўшилади», – деб, аҳмоқ ва нодон кишилар билан қандай муносабатда бўлишни билдирганлар. Шеър:

*Кимки ўзи айлади ёлғон сўзин,
Кизб дер эл, чин деса, қолган сўзин.
Ким эгри эса тузлук эмас пояси ҳам,
Бори ўзидек эгри суду сармоясини ҳам.*

*Ҳар кимгаки эгриликка овозадур,
Туз жода ичра йўлидин озадур.
Норостқа кўп уёт эрур тузлукдин,
Лек эр кишига нажот эрур тузлукдин.*

Асрлар ортидан асрлар ўтар, инсонлар эса ҳар вақтларда турли офат ва балолар билан имтиҳон қилинадилар. Аммо ёлғончидан кўра офатлироғини кўрмадим. Ёлғон ишлатиб бахт ва омадини, тинчлигини кўпроқ йўқотган кишини кўрмадим. Бир-бирини ёмон кўриш, душманликдан кўра оғирроқ бошқа нарса, зинҳор кўрмадим. Барча нарсанинг аччиқлигини тотдим, лекин тиланчиликдан ҳам кўра аччиқроғини кўрмадим.

Мўмин киши ҳақида ёмон гумон қилишдан қатъий сақлан! Чунки гумон душманликнинг манбаидир. Душманлик эса мўминга ҳалол эмас. Жаноб Пайғамбаримиз (соллаллоҳу алайҳи ва саллам):

– Мўминлар ҳақида фақат хайрли ўйланглар, яхшиликка йўйиб фикр билдириңглар, – деб амр қилганлар.

Ёмон ўйлаш киши нияти бузуқлиги ва феъл-атворини ёмонлиги, хулқу одоб кўрмаганлигини билдиради. Буни шоир Абу Тоййиб (раҳимаҳуллоҳ) чиройли ифодалаган:

*Дамингдин йироқ тутмагил ҳушни
Ки, юзланмагай ҳар дам офат сенга.
Ишинг поёники зиштдурун бўлғай,
Улдурки, ёмон иш била маўрун бўлғай.
Ким хўйи ёмон бўлса, машаққатдур анга,
Ким хўйи анинг яхши, ғаниматдур анга.*

Агар кишининг феъли айниқса, ёмонликка юзланса, у ҳақдаги фикрлар ҳам ёмонлашади. Ваҳоланки, унинг

гумонлари тасдиқланади. Шунда яхши кўрган дўсти душман бўлиб қолади. Ҳатто душманлари ҳам, «Бу гумонининг кўплигидан кундузи ҳам қоронғу зимистонда юради», – дейдилар.

Сўралдиким, не нимадурким фойдаси барча халойиққа етар, дедиларким: «Ёмонларнинг йўқлиги».

Шеър:

*Не феълики келди бировдин ёмон,
Ёмонлик кўрардин анга йўқ амон.
Ғолиб душмандин ҳар дам ғофил қолма,
Ўчиролмас исён ўтин ўз ҳарамингга солма.*

Қабоҳатдан юз ўгир! Уни кўпайтирма! Яхши дўст ва эзгу ишларингни кўпайтир! Душманингни ҳийла-макрларига яхшилигинг кифоя бўлади. Аммо душманинги макр қилганини билсанг, сен унга макр қилма!

Шайхул ислом Умайд Абул Фатх ал-Босний (раҳимахуллоҳ) ҳазратлари шундай деганлар:

– Ҳар замон, ҳар маконда ақлли инсон жоҳил ва илм, касб аҳлининг қадрига етмайдиганлардан саломат бўлмайди. Булар аҳли илм, аҳли касбларни зулм билан, мушкilotлар билан хорлайди, беҳурмат қилади. Ким ақл ва илм аҳли бўлса, жанг қилишни ўрнига тинчлик ҳамда муросани ихтиёр қилсин! Саломатлик ва эҳтиром йўлини танласин! Ўзига сукут, жим туришни афзал кўрсин! Қуръон карим оятларида Аллоҳ таоло мўминларни мадҳ этиб:

«Улар ер устида камтарона юрурлар ва агар жоҳиллар уларга гапирсалар: «Саломат бўлинглар! Омон бўлинглар!» – дейдилар», – деб, бу ҳолда инсон ўзини қандай тутиши кераклигига иршод берди.

10-ФАСЛ

ФОЙДА ТАЛАБ ҚИЛИШ ТЎҒРИСИДА

Жаноб Пайғамбаримиз:

– Ҳикмат мўминнинг йўқотган керакли нарсасидир. Уни қаерда топса дарҳол олади, қабул қилади, – деганлар. Шу муборак ҳадис ҳукми талаба учун ҳаётий шиордир. Уни ҳаётига татбиқ этмоғи зарурлиги ва фойда талабида давомли бўлиши ҳамда фазилати, усуллари ҳақида сўз юритамиз.

Шубҳасиз, улуғ ниятлик талаба фойда талабини ҳамма вақт ва жойда қилиши шарт, яъни ўз манфаатини доим кўзлаши зарурдир. Уларни ёдда сақлаб ўз ўрнида истеъмол эта олиши билан файзи ошади. Жамиятда ҳам ҳурмат-эътибори пайдо бўлади.

Аммо истифода, фойда талаб қилишнинг усули ҳар вақт ёнида ёзув асбоблари бўлишидир. Ручка, қалам ва қоғоз, дафтар каби ашёлар толибнинг ҳамроҳи бўлмоғи керак.

Замона такомиллаши билан ўқув қуроллари ҳам камолга қараб юз бурмоқда. Китобнинг нусхасида сиёҳдон деб зикр қилинган бўлса, биз замонамиз кенг ишлатаётган ёзув ашёларини келтирдик. Агар ёнида бу асбобларни олиб юрса, эшитган фойдали, ҳикматли гапни ўзига қайд қилиб қўйиши мумкин бўлади. Аҳли донишлар:

*Ким зеҳнига ишониб ёд олибди,
Ёд олгани тезда ундан қочибди,
Ким ёзиб, қайд айлади,
Кетмас қилиб уни боғлади.*

Доим ўз ёнида қарор топади, – деганлар. Яна дебдилар:
– Илм – кишилар тилларидан олинган улуғ маҳсул.
Чунки улар энг яхши ва пурфойда эшитганларини ёдлаганлар, қалбларига муҳрлаганлар ва кўнгилларидаги тажрибадан ўтган, фойдалисини гапирганлар. Мана шулари илмдир.

Шайхул ислом, буюк устоз, Адибул Мухтор номи билан машхур зот (раҳимахуллох) айтар эдилар:

Ҳазрат Ҳилол ибн Ясир (розияллоҳу анҳу) жаноб Расулуллоҳнинг саҳобаи киромларга бир нарса деб турганларини кўрган экан. Шунда:

– Ё Расулуллоҳ! Жоним сизга фидо бўлсин! Ҳозирги саҳобаи киромларга айтган ҳикматли сўзларингизни менга ҳам айтиб беринг! – деди. Жанобимиз:

– Эй, Ҳилол! Ёнингда сиёҳдонинг борми? Ёзув ашёларинг борми? – дедилар.

– Сиёҳдоним йўқ, – деди. Жаноби Сарвари Коинот:

– Эй, Ҳилол! Зинҳор сиёҳдондан ажралма! Хайрнинг кўпи қаламда ва қалам аҳлларидадир. Улар қиёматгача фазилат соҳиби бўлишда бардавомдирлар, – деб айтдилар. Жаноб с.а.в илмни қайд этиш, уни ёзиб қўйишнинг улуғ ишлардан эканига ишора қилдилар.

Шайхул ислом, Садри Шаҳид Ҳисомиддин (раҳимахуллох) ҳазратлари ўғиллари Шамсиддинга ҳар куни илму ҳикматдан бирон энгил нарсани ёд олиб боришни буюрган эканлар. Чунки бу иш энгил ва осондир. Тез кунларда улар тўпланади. Умр ҳам зое кетмайди.

Ҳазрат Асом ибн Юсуф (раҳимахуллох) бир динорга қалам сотиб олган эканлар. Бир динор жуда катта пул. Мақсадлари эшитган фойдаларини дарҳол ёзиб олиш эди. Зеро, умр қисқа, илм эса кўпдир. Умр тугайди, илм асло тугамайди. Умрининг ўтиб бораётган сонияларини ғанимат билмоғи керак.

Айниқса, кечани ва бўш вақтларни ғоят ғанимат билб, қадрлаш зарур. Машойихларимиз:

Кечалари узун ва у сенинг буюк ўлжангдир. Ундан ўринли фойдаланиб қол! Зинҳор уйқу билан кечани қисқартирма! Кундуз эса ёруғлик, зиёдир. Уни гуноҳ ва бекорчилик билан чангитиб, ифлослантирма!

Талаба улуғ ёшлик мўйсафид, илмли кишиларни ғанимат билмоғи керак. Бу зотлардан, илмидан фойдалансин. Илмлари бўлмаса, камоли одоби билан хушнуд қилиб, дуоларини олсин! Шундай фойдалана олмаса, ҳеч қайтариб бўлмас хатога йўл қўйиши мумкин. Зеро, қўлдан бой берилган нарсани ўрнини босадиганини топиш мумкин эмасдир. Бу ҳақда шайхул ислом, устоз Бурҳониддин Марғинович ҳазратлари ўз устози, шайхи ҳақида шундай деганлар:

– Қанча шайхлар, устозларга етишдим, қанчаларининг суҳбатларида бўлдим. Кўнгилдагидек хизматларини қилиб, улардан фойдаланиб, дуоларини ола билмабман! Файзу футуҳли иршодларидан баҳраманд бўлолмабман!

Ҳазрат Али каррамаллоҳу ваҳҳаҳул карим:

– Агар бир ишни бажаришга бел боғласанг, ишни охирига етказ! Охирига етказишдан бош тортма! Аммо Аллоҳнинг илмидан юз ўгиришинг, хорланишинг ва ҳасратга тушмоғингга кифоядир. Илм ўрганишдан бош тортишлик мусибатлар сўнгидан келадиган надоматларга етарлидир. Шунинг учун, ҳар дамда бундан Аллоҳнинг даргоҳидан паноҳ сўра! – деганлар.

Бир донишманд:

– Мен сенда ўзини азиз ва муҳтарам бўлишни хоҳлаётган нафсни кўрдим. Аммо, иззату икромга мана шу нафсни хор қилмагунча зинҳор эришмайсан! – деб айтган экан.

11-ФАСЛ

ИЛМ ОЛИШДА ПАРҲЕЗ ВА ТАҚВО ҲАҚИДА

Жаноб сарвари Коинот (соллаллоҳу алайҳи ва саллам):

– **Ҳикматнинг боши тақводир**, – деганлар.

Ҳикматнинг аввалию охири, барчаси фойда, каттаю кичигининг қиймати йўқ бойликдир. Бу ҳадиси шариф ҳукми билан фойда ва бойликнинг калитини қўлга киритиш йўлини билдирдилар.

Ҳазрат Али каррамаллоҳу ваҷҳаҳул каримдан қуйидаги ҳадис шариф келтирилган:

– Қайси бир инсон қирқ кун ҳалол таомлар тановул қилиб, қирқ кун намозларини жамоат билан ўқиса, парҳез ва ҳар қадамини тақво билан босса, Аллоҳ қалбига хотиржамликни нозил қилиб, тилига ҳикматларни жорий қилиб қўяди.

Жаноб Расулulloҳ (соллаллоҳу алайҳи ва саллам) яхшиликлар асоси тақво ва парҳез эканини билдирганлар. Парҳез ва тақво деганда:

- шубҳа, макруҳ;
 - қилса гуноҳ, беадаб бўладиган;
 - оқибати ёмонликка келадиган;
 - кўнгилда нафрат каби туйғуларни уйғотадиган;
- ҳамда Аллоҳ ўз Каломи мажидида, Пайғамбаримиз муборақ ҳадисларида;
- қилмоқликка буюрганларни бажаришга зўр бериш;
 - қилма, деб қайтарганларидан;

– гуноҳлиги баён этилган ишлардан тийилиш тушунилади.

Демак, тақво, парҳез қилган киши Аллоҳга бўйсунган, жаноб Пайғамбаримизга тўлиқ эргашган бўлади. Бу барча фойдаларнинг туганмас булоғидир.

Шунинг учун ҳам талаба, тақво ва парҳезни ўзининг йўлдоши қилмоғи керак. Бир муборак ҳадисда:

– Ким илм талаб қилаётган вақтида парҳез ва тақвога риоя қилмаса, Аллоҳ унга учта оғир бало юборади. Ўзи билмаган ҳолда қаттиқ имтиҳон қилади:

Биринчиси, дунёни тоату ибодатсиз, солиҳ амалларсиз ва гуноҳлари мағфират бўлмаган ҳолда тарк этади.

Иккинчи, бой ва беҳожат қилиб қўяди. Дунёдан камчилик ва парвардигорини эслатадиган қийинчилик кўрмасдан, дунё лаззатига ғарқ бўлиб ўтади.

Учинчи, султону амалдорларнинг хизматига мубтало қилиб қўяди. Шариатнинг ўзига эмас, балки Аллоҳнинг баъзи қулларига шариат номидан хизмат қилади, – дейилган.

Ҳар қандай ҳолатда ҳам толиб тақволик ва парҳезкор бўлса, илму амали манфаатли бўлаверади. Таълими енгилроқ ва пухтароқ бўлаверади.

Толиби илм парҳез ва тақво қилиши учун баъзан қуйидаги икки омилга риоя қилмоғи керак:

1. Ҳаддан зиёда тўйиб овқатланишдан;
2. Кўп ухлашдан ҳам сақланиши керак. Чунки ортиқча таом ва кўп ухлаш кишида ишққмасликни, дангасалик келтиради ва тетикликни кеткизади. Шунингдек, кўп гапириш ва бошқа барча ахлоқи замималардан сақланмоғи зарур.

Бекорчи ва фойдасиз ҳар қандай гап-сўзлар қиёмат куни қаттиқ азобланишга, бу дунёда одамлар атрофи-

дан аста узоқлашишлари ва нафратланишларига сабаб бўлади.

Бозор учун таёрланган таомлардан ҳам сақланмоғи зарур. Чунки улуғ зотлар бозор таомларини нажосатга яқин деганлар. Бир сабаби, бу овқатлар Аллоҳ зикридан йироқ ва тановул қилган кишини ғафлат ботқоғига туширади. Унга фақир-камбағаллар, етим, беваларнинг кўзлари тушиб, ея олмаганлари учун кўнгиллари азият чекиб, кўп қийналадилар. Бу таомнинг баракотини кеткизади. Натижада шубҳали овқатлардан бўлиб қолади.

Ҳикоя қилишларича, шайхул ислом, буюк имом ҳазрат Муҳаммад ибн Фазл (раҳимахуллоҳ) талабалик йилларида бозорда ва бозор учун тайёрланган таомларни тановул қилмас эдилар. Оталари бадавлат кишилардан эди. Ҳар жума куни ўғилларининг таомларини ғамлаб кетар эдилар. Бир куни ўғилнинг хонасида бозор нонини кўриб қолдилар ва бундан қаттиқ ранжидилар. Ғазаблари келиб бир неча кун гаплашмадилар. Ўғиллари кўп узрлар айтиб:

– Уни мен сотиб олмадим, бунга рози ҳам эмасман! Уни шеригим келтирибди. Мени авф этинг! – дейди. Оталари эса:

– Агар сен эҳтиёткор бўлганингда эди, парҳезлик ва тақводор бўлганингда, шеригинг уни сотиб олишга журъат қилмас эди. Бемаза тақвоингни белгиси бўлиб, уни емасанг ҳам хонангда турибди, – деб маломат қилдилар.

Аввалгилар шундай тақво ва парҳезкор бўлганлар ва бунинг шарофати билан илму фикҳга ва амалга муваффақ бўлганлар. Илмни ўз ўрниларига етказишга эришганлар. Шу сабабдан муборак исмлари рўзи қиёматгача боқий қолди.

Тақводор, фақиҳ бир зот васият қилган эканлар:

– Энг аввало сен ғийбатдан сақлан;

– Кўп гапирадиган кишининг мажлисидан зўр бериб узоқ бўл; Кўп гапирадиган киши умрингни, вақтингни зое қилади. Кўп гапирувчининг барча гаплари ёлғон ва тўқима бўлади. Бу оғир гуноҳ бўлиб, ёнида бўлганинг унинг жиноятига шерик бўласан ва жазосини ҳам бирга оласан.

Барча бузғунчи, аҳли фожир, фосиқлардан ҳам эҳтиёт бўлиш парҳез ва тақво ҳисобланади.

Гуноҳ ишларга чақирувчи, бекорчи ва дангасалардан нари бўлиш ҳам тақво ва парҳездир. Чунки «суҳбат таъсирини ўтказувчидир», суҳбатдош ўз асарини қолдиради. Бу тоифа кишилар билан муомала қилиш тез фурсатларда уларнинг доирасига кириб бориши билан яқунланади. Кейин бундан қутилишнинг иложи бўлмайди.

Шунингдек, дарсни қиблага юзланиб тайёрлаш ҳам парҳез ва тақводандир.

Жаноб Расулуллоҳ (соллаллоҳу алайҳи ва саллам)нинг муборак суннати, одобу ахлоқлари билан ахлоқланган бўлиши тақво ва парҳезнинг асосидир.

Толиби илм солиҳ инсонлар, дуоғўй, ёши улуғ отахону онахонларнинг дуоларини олиш, назарларини топишни ғанимат билиши керак. Албатта мазлум ва бошқаларнинг қарғиш ва ёмон дуоларидан сақланмоғи шарт бўлади.

Ҳикоя қилишларича, икки киши ёшлик чоғларида илм талабида узоқ юртларга кетган эканлар. Узоқ юртларда ғариблик ва қанча машаққатлар чекиб бир неча йиллардан сўнг ўз ватанларига қайтиб келган эканлар. Бу вақт давомида бир бирларидан ажралмабдилар. Аммо бирлари етук олим даражасига етиб-

ди, шериги эса илм эгаллай олмабди. Шунда диёрларининг олимлари бу ҳолдан ҳайрон бўлибдилар. Кейин ўзларидан қандай ўқиганлари, такрорлари қай ҳолда бўлгани ва қандай ўтириб таълим олганлари ҳақида сўрабдилар.

Илмга ноил бўлган йигит доим қиблага юзланиб ўтиргани, таҳорат билан ўқиганини, такрорлари ҳам мана шундай бўлганини айтибди.

Шериги эса, қиблага орқа қилиб ўтириб дарс ва такрор қилар экан. Шунда шаҳар олим ва улуғлари шундай ҳулосага келибдилар:

Каъбага юзланмоқлик ва ҳурматини эътироф этганининг баракоти билан унга илмдан насибаси мустаҳкам етган. Шундан олим ва фақиҳлик даражасига эришган. Хулқу одоби билан кишиларнинг самимий меҳр ва эҳтиромларини қозонган. Дуолари фазилати мана шу мақомга соҳиб қилган, – дебдилар. Каъбага юзланиш, уни улуғлаш суннат амаллардан ҳисобланади. Фақат зарурат вақтдагина бошқа томонга юзланиш жозиздир.

Айтишларича, бир дуоси мустажоб инсон ҳалиги йигитни ҳаққига дуо қилган экан.

Толиби илм суннат ва одоб ҳисобланган амалларни бажаришга қаттиқ туриши керак.

Ҳаётий тажрибалардан маълумки, ким суннат ва одоб амалларини писанд қилмаса, уларни ихлос билан бажармаса суннат ва унинг баракотларидан маҳрум бўлади. Суннатни менсимаган ва фазилатларидан маҳрум киши, фарзлардан ҳам, яъни савобу ажрларидан бенасиб бўлади. Ким фарз амалларига аҳамият бермаса, ихлос ва эътиқод билан адо этмаса ўз охиридан маҳрум бўлади. Мўминларга берилажак имтиёз-

лардан насибаси узилади. Баъзилар ушбу сўзларни барчасини жаноб Расулуллоҳнинг ҳадиси шарифларидир деганлар.

Фарз ва суннат намозлар қаторида, нафлларини ҳам кўпайтириш толибнинг парҳез ва тақвосига омиллардир. Намозни хушуъ, ховф билан ва шикаста бўлиб ўқи-моғи керак бўлади. Бу ҳол илмига беназир туртки бўлишига шубҳа йўқдир.

Шайхул ислом, буюк имом, зоҳид, обид, кўп марта ҳаж амаллари бажарган Нажмиддин Умар ибн Муҳаммад ан-Насафий (раҳимаҳуллоҳ) ҳазратларидан шеър айтганлар:

*Камол эт касбким, олам уйидин
Сенга фарз ўлмағай ғамнок чиқмоқ.
Жаҳондин нотамом ўтмак-биайниҳ
Эрур ҳаммомдин нопок чиқмоқ.
Олим агар қатъий амал айласа,
Илмиға шойиста амал айласа,
Ани шараф гавҳарини кони бил,
Гавҳару кон, ҳар не десанг они бил!..
Кимки, бу иқбол анга бўлғай насиб,
Солмаса дунё сари кўз, не ажиб,
Эғнида гар хирқаси юз чок эрур,
Гулга тўни йиртуғи не бок эрур,
Кунгаки, урёнлиқ эрур зийнати,
Тийра бўлур, бўлса булут хилъати.*

Шариати кўрсатмалари, буйруқ ва қайтариқларига қатъий амал қилувчи, шариат чегарасини муҳофаза этувчи бўл! Беш вақт намоз ва бошқа ибодатларингга мустаҳкам ва бардавом бўл! Шу ҳолингда шариат илмларини талаб қил! Яхшилар ва яхшиликларга суян!

Покликдан қувват, мадад ол! Мана шунда камол топасан, илму ирфон денгизида балиқ каби сузасан, олиму фақиҳ бўлиб етишасан! Ёлғиз Аллоҳнинг фазлу иноятига умидвор бўл! Зеҳнингни ўзи муҳофаза қилишини шикасталик билан сўрагин! Аллоҳу хойрун ҳофизан!

Яна дебдилар:

– Эй, фарзандларим! Аллоҳ ва унинг пайғамбарига ҳамда устозларингизга итоат қилинглар! Уларга сўзсиз бўйсунинглар! Ўз мақсадингиз йўлида жидду жаҳд қилиб тиришинглар! Зинҳор дангасалик ва бепарволик қилманглар! Бизларни йўқдан бор қилган парвардигорингиз ҳузурига қайтишингизни ёдингиздан чиқарманг! Кечалари бамайлихотир ёнбошингизни кўрпага қўйиб уйқуга ётманг! Зеро, яхши инсонлар кечалари кам ухлаб, уни раббиларига тазарру, ибодат ва дуою истиғфор билан ўтказадилар.

Талаба доим кичик дафтарча (блокнот) ва ёзув қуроллари олиб юришни одат қилсин! Зарур маълумотларни дарҳол ёзиб олиш имконияти ҳосил бўлади. Баъзи донишмандлар:

– Кимнинг чўнтагида дафтар юрмас,

Қалбига ҳикмат ҳам кирмас, – деб огоҳлантирганлар.

12-ФАСЛ

**ЗЕҲНИ МУСТАҲКАМЛАЙДИГАН ВА ЁДДАН
КЎТАРИЛИШНИ ҚОЛДИРАДИГАН
ИЛЛАТЛАР ТЎҒРИСИДА**

Талаба ўз устида доим ишлаши, илмини тараққий эттириши керак. Бунинг учун фаҳм-фаросат ҳамда зеҳнининг ўсишига ва мустаҳкамланишига киришмоғи зарур бўлади. Қувваи ҳофизани кучайтирадиган омиллардан бири ўз вазифасига жиддийлик ҳамда бардавомлик билан ёндашиши ҳисобланади.

Толиб ўз зеҳнини ўстириш учун таомини ҳам бироз камайтириши керак. Кечаларидаги намозлар, Қуръони каримга қараб ўқиш ҳифзни оширадиган амаллардан саналади.

Улуғлар жаноб Пайғамбаримиз ҳадис шарифларига биноан, инсон зеҳнини ва фаҳму фаросатини зиёда қиладиган асосий манба – китобга қараб Қуръони каримни тиловат қилиш, деб башорат берганлар. Чунки Жаноб (соллаллоҳу алайҳи ва саллам):

– Умматимнинг энг афзал амали китобдан Қуръони каримни тиловат қилишларидир, – деганлар.

Улуғ валийлардан бўлган Шаддод ибн Ҳаким (раҳимаҳуллоҳ) ҳазратлари тушларида замондош ўтган бир улуғ зотни вафотидан кейин кўрган эканлар. Шундан:

– Қайси қилган амалингиз фойдалироқ экан, кўпроқ баҳра олдингиз? – деб сўраганлар. Ул зот:

– Китобдан Куръони каримга қараб ўқиш бизга кўп баҳра етказди, – деб жавоб берган.

Чунки қараб ўқилганда киши шошилмайди, ояти карима маъноларини яхшироқ тафаккур қилишига имкон бўлади. Бу, шубҳасиз, зехни ривожлантирадиган омиллардан биридир.

Толиб дарслигини, китоб-дафтарини қўлига олаётганда ушбу калималарни айтмоғи керак:

Бисмиллаҳи ва субҳаналлоҳи вал-ҳамду лиллаҳи ва ла илаҳа иллаллоҳу валлоҳу акбар, вала ҳавла вала қуввата илла биллаҳил алиййил азиймил азийил алим. Адада кулли ҳарфин кутиба ва юктабу абадал абадина ва даҳрад-даҳирин.

(Аллоҳ исми билан бошлайман. Аллоҳ барча нуқсондан пок зот. Ҳамд, чексиз мақтов Аллоҳга хосдир. Аллоҳдан бошқа ибодат қилишга лойиқ маъбуд йўқ. Куч-қудрат, қувват Аллоҳники, ҳар ишга қодир бўлиш фақат Аллоҳ билан бўлади. У жуда улуғ, бекаму кўст қодир, ҳамма нарсани билувчи зот. Ёзилган ва ёзилажак ҳарфлар сонича абадий, доимий (шу зикрларни) айтаман.)

Дарсни тугатганда мана буларни айтмоғи керак:

Аманту биллаҳил ваҳидил аҳадил ҳаққи ваҳдаҳу ла шарика лаҳу ва кафарту бима сиваҳу.

(Ҳақ бўлган, яккаю ягона, мулку тасарруфотида ёлғиз, шериги йўқ Аллоҳга имон келтирдим, унинг бору бирлигига, қудратига ишондим. Аллоҳдан бошқа барчасига, ишончимни бермадим, куфр келтирдим.)

Талаба жаноб Пайғамбаримиз (соллаллоҳу алайҳи ва саллам)га салавот айтишни зиёда қилмоғи ҳам зехнига ижобий таъсир кўрсатади. Чунки улар Сарвари Коинот, ўн саккиз минг оламга раҳмат қилиб юборил-

ганлар. Ҳақ таоло у зотни “**Раҳматан лил ъаламин**” яъни, бутун оламларга раҳмат пайғамбари қилиб юбордик, деб мадҳ этган. Салавотнинг фазилатига бу ояти карима ҳам далолат қиляпти.

Шунингдек, мисвок тутиш, яъни тиш тозалаш, оғзини бадбўй бўлишдан сақлаши ҳам зеҳни чархлайдиган омилдир. Ҳазрат Расулуллоҳ (соллаллоҳу алайҳи ва саллам) мисвок фазилатларини баён қилиб, зеҳн учун фойдасини алоҳида таъкидлаганлар.

Асал еб туриш, ёнғоқни шакар билан аралаштириб ейиш ҳамда ҳар куни йигирма бир дона қизил майиз тановул қилиб туриш зеҳни мустаҳкамлайди. Майизни ўз сўлаги билан емоғи тавсия қилинади. Бу баъзи касалликларга даводир.

Билгилки, нима оғиздаги нам, балғамни камайтириб йўқотса, у зеҳни ўткирлайди. Балғам, оғиздаги намликни зиёда қилса, у зеҳни ўтмаслаштиради. Нисён – унутиш касалини кучайтиради.

Аммо зеҳн паст бўлишига гуноҳ ишларга мойил бўлиш, ибодатга аҳамиятсизлик ва дунё ғам-ташвишларига берилиш ҳам сабаб бўлади. Бу қалбни банд қиладди, дунёвий ҳожатларини кўпайтиради. Байт:

*Вакийъ ҳазратларига қилдим шикоят,
Зеҳну иқтидорим менга ғам-ҳасрат.
Деди: чекма ташвиш зеҳну иқтидорингга,
Лекин авлороқдир ғамноклик гуноҳингга.
Маъсияту гуноҳни тарк этиб ўт,
Тариқи мустақимга ихлос ила ўт.
Ҳифзу қувватингга раббинг иноят айлар,
Яна кўп яхшиликларга ҳидоят айлар.
Гуноҳни тарк этгину халқ аро мумтоз бўл,*

*Ҳақнинг ҳузурида соҳиби имтиёз бўл.
Гуноҳингга тавбаю надомат йўқ,
Раббингни ҳузурида бахту саодат йўқ,
Бўлиб қолур абад шиоринг маҳрумлик,
Бўлиб қолур шамоилинг мазмумлик.*

Ақли расо инсон ҳеч қачон дунё ишларига ғам-ташвиш чекмайди, ғам-ғусса, алам тортишнинг зинҳор фойдаси йўқ, аммо зарари бор.

*Дунё учун ғам ема, Ҳақдин ўзгани дема,
Биров молини ема, Сирот узра тутаро!*

(Хожа Аҳмад Яссавий)

Ваҳоланки, дунё ғами, орзу-ҳаваслар қалбни зулмат билан қоплайди. Бундай қалб эгасини ичи доим қиш, ҳеч ёришмас. Охират ғами эса, қалбга ёруғлик беради ва бу нур киши юзида, ибодатларида кўринади. Бу улуғ нур намоз ўқиш, барча хайрли амалларга чорлайди. Дунё учун ғамдан ман этади, ҳаёлни турли ўй-фикрлар банд бўлишдан қайтаради. Чунки дунё ташвиши ибодатдан тўсади, охират ташвиши эса ибодатга чақиради.

Барча яхшиликлар ибодатдир. Намозни шикасталик билан ўқиш ва илм таҳсил қилиш ғам-қайғуни самарали кетказувчи омилдир.

Ҳазрат шайхуи ислом, буюк имом Наср ибн Ҳасан ал-Марғиноний (раҳимахуллох) ўз қасидаларида айтганлар:

*Эй, Наср ибн Ҳасан! Сенга айтай насиҳат!
Яна билки, имонли қулоққа киргай насиҳат!*

*Илмнинг бари ҳазинадир, баҳоси йўқ,
Соҳибининг дилида дунё ғавғоси йўқ.
Илмдек вафодор борму дунёда,
Илмдек шифокор борму дунёда.
Ғаму ташвишларга малҳамдур илм,
Дарду аламингга дармондур билим.
Илм Ҳақни танитар, шундан ул зоҳир,
Бошқалари Ҳақдин бурар, шундан ул ботил.*

Шайхул ислом, буюк имом Нажмиддин Умар ибн Муҳаммад Ҳасан ан-Насафий (раҳимаҳуллоҳ) ҳазратлари умму валадлари ҳақида шундай байт ёзганлар:

*Чу сайъ этди бир нозанин
Меҳру қалбим риштасин тутмоқ учун.
Лек айтдим анга: мани қўйгин холий,
Қалбимда йўқдур макон санга,
Илм риштасин тутмоқ учун.
Илм тақво ва фазилатга йўлбошчи,
Англаким, барча бойликлар сардори.*

Зийраклиги, донолиги билан мени ўзига боғлаб олган ва яноқларининг яшнаши ва кўзларининг малоҳати билан мени ром қилган зотга саломлар бўлсин! Мени шундай койидики, бир гўзал, малоҳатлик жонон ёқтириб қолди. Унинг васфини аниқ тасвирлашга, хулқу кўринишини маромига етказиб сифатлашга ақл ҳайрон қолди. Шунда унга: «Мени холи қўй! Узрларимни қабул эт! Хоҳишларингга юролмайман. Чунки мен вужудимни илм олишга бағишлаганман! Қалбимни фақат шу кучли ўраб олган. Билсанг, мен улуғ фазилат, парҳез ва тақво талабидаман. Бу барча бойликлардан

ҳам бебаҳодир. У дунё муҳаббатини танимоқдан ҳам беҳожат қилур!» – дедим.

Аммо ёдда сақламасликни ушбу ишлар ҳам содир этади:

- хом пиёз, нордон олмалар ейиш;
- осиб қўйилган нарсаларга қараш, масалан: ювилган кирлар ва шу кабилар; шунингдек,
- қабристондаги ёзувларни ўқиш;
- туяларни орасидан ўтиш;
- бит-бургани ўлдирмай ташлаш ҳамда
- кумуш асбоблар билан елкадан қон олдириш – буларнинг ҳаммаси зеҳни заифлашувини келтиради.

13-ФАСЛА

РИЗҚ ҲАМДА УМРНИ ЗИЁДА ВА КАМ ҚИЛАДИГАНЛАР ТЎҒРИСИДА

Шубҳасиз, толиби илм нима овқат еяётганига эътибор бермоғи шартдир. Ҳалол, пок ҳамда шубҳа, макруҳлардан ва албатта, ҳаромдан холий бўлмоғига қаттиқ ҳаракат қилмоғи керак. Барча озуқалар бу жасаднинг қувватини таъминласа, инсон шу қувват билан дунё ва охираат ишларини бажаради, ибодат қилади, илм ўрганади ва касб-ҳунар қилади.

Шунинг учун, толиб озуқасига тегишли барча илмлардан бохабар бўлмоғи, уларни оғишмай татбиқ этмоғи зарурдир. Нима таомларига барака келтиради ва маҳрум этади, буни яхши билмоғи керак бўлади. Шунингдек, умр ва саломатликни зиёда ва мустаҳкам қиладиганларни ҳам яхши билиши зарур. Шунда илм учун қилган ҳаракатлари зое кетмайди, балки илм ва тажрибаларини оширишга имкониятлари кенгроқ бўлади. Улуғлар буларнинг ҳар бири ҳақида кўплаб китоблар ёзганлар. Ушбу ўринда шу китобларда баён қилинган баъзи зарурий масалаларни келтирамиз.

Жаноб Пайғамбаримиз Муҳаммад (соллаллоҳу алайҳи ва саллам):

– Аллоҳ таолонинг белгилаб қўйган тақдирини ҳеч нарса ўзгартира олмайди, фақат дуогина, у ҳам тақдири илоҳий ила ўзгартириши мумкиндир.

Аллоҳ белгилаган тақдирдаги инсон умри ҳам бирон сабаб билан узайиши ёки камайиши мумкин

эмас, аммо яхшилик умрни зиёда қилади, – деганлар. Ушбу ҳадиси шарифни давомида:

– Ҳақиқатда киши йўл қўйган камчилиги ва гуноҳи билан ризқ-насибасини кесиб қўяди, боридан ҳам махрум бўлиб қолади, – дейдилар.

Ушбу муборак ҳадис гуноҳу камчиликлар инсон ризқини камайишига сабаб эканини билдираяпти. Ризқни камайишини келтирадиган омиллардан бири ёлғончилик бўлиб, жаноб Расулуллоҳ (соллаллоҳу алайҳи ва саллам):

– Ёлғончилик фақирлик келтиради, – деб огоҳ этганлар. Оят ва ҳадислар ҳукмига қараганда, ёлғончилар Худога банда, Пайғамбаримизга уммат бўлиш ва мўмин-мусулмонлик даъвосини қилишларига ҳақлари йўқ экан.

Яна насибани нуқсонга юзланишига бир сабаб тонгдаги уйқудир. Зеро, кўп ухлаш фақирлик келтиради, зеҳнга салбий таъсир қилади. Шунинг учун илм эгаллашида ҳам асарини қолдиради. Шеър:

*Кийим киймоқ келтирур қалбга сурур,
Соҳиби илм бўлмоқ ифтихор ҳам ғурур,
Тарк эта билсанг эди мудроқ ва уйқуни.*

Инсоннинг шодлиги кийим-кечак кийишда бўлса, илмга эга бўлиши эса мудроқ ва кўп уйқуни тарк этишдадир.

Яна айтган эканлар:

*Ғанимат билганга кечалар қандай улуғ ғанимат
Кеча ҳам умринг бир қисми, бекор кетмасин,
Ема пушмон, қилма душмон, чекма узоқ надомат!*

Кечаларни фойдасиз ўтиб бораётгани ва бу кечалар эса умримиздан ҳисобланиши энг катта надомат эмасми?!

Шеър:

*Азизим! Кечангни бедор тут!
Намозу дуо, кўзда дур тут!
Мушаррафи рушду ҳидоят,
Омилга гувоҳ ҳадису оят.
Ажаб! Кўрқув кўринмас фаолингда,
Кечалардин не ҳисоб бор маолингда?*

Эй сен! Кечалари ибодатга тур! Намозу дуога қоим бўл! Шоядки, тўғри йўлга мушарраф бўлсанг! Рушду ҳидоятга ноил бўлсанг! Қанча кечаларни уйқу билан ўтказдинг!? Умринг эса ўтиб тугаб борапти! Огоҳ бўлсангчи!?

Қуйида зикр қилинган ҳар бир амални толиб ёдлаб, ундан доим сақланиш тадориғини кўрсин!

1. Кийимсиз, ялонғоч ҳолда уйқуга ётиш. Албатта кенг шарвар каби кийимда ётиши керак бўлади.

2. Ялонғоч ҳолда табиий ҳожатларини чиқариш (бавл, ғоит қилиш).

3. Ғусл вожиб бўлган – жунуб ҳолида ейиш, ичиш.

4. Ёнбошлаб тановул қилиш.

5. Дастурхон устига тушган нон ушоқлари ва бошқаларни исроф қилиш, умуман увоқ-ушоқларни назарга олмаслик.

6. Пиёз ва саримсоқнинг пўчоқларини ёндириш.

7. Кеч тушганда уй супуриш. (Шунинг учун уй, хужрани тозалашни, супуриб-сидиришни кундузи қилиб қўйиши керак.)

8. Уй, хужра ва ҳовлида, бошқа жойларда ахлат ва шу каби кераксиз нарсаларни қолдириш, тўплаб қўйиш.

9. Ўзидан ёши катта, устоз ва қарияларнинг олди-га тушиб юриш, ҳатто баробар юришдан сақланмоғи керак.

10. Ота-онасини исмини айтиб чақириш, мурожаат этиш. Бирон жойда сўралганда ҳам исmlарини айтишдан сақланмоғи махбуброқдир. (Зарур ўринлар бундан мустасно.) Ушбу одоб ота-онага риоя қилиниши талаб этилган. Чунки улар вужудга келишингга сабаб бўлган улуғ зотлардир. Аммо жамиятдаги ўрнингга, илму ҳунарга эга бўлишингга асосий сабабчи устоз ва мураббийларга ҳам бу одобни қўллаш айна муддаодир.

11. Ҳар қандай чўп ва нарсалар билан тиш кавлаш. Оғизнинг бадбўй бўлишидан сақланмоғи керак. Албатта бунинг учун тишларини вақтида тозалаб бориши ва ҳидларни кетказадиган ашёлардан фойдаланмоғи зарур бўлади.

12. Қўлларини лойқа сув билан ювишдан ва тупроқ билан тозалашдан узоқ бўлиши керак.

13. Остона ва зиналарга ўтириш.

14. Эшикка суяниш, унга осилишдан сақланмоғи керак.

15. Ҳожатхонада узоқ ўтириш, бадбўй ҳидларни ҳидлаш. Масалан: бундай жойларда газета-журнал, китоб ўқиш зеҳнга салбий таъсир кўрсатади.

16. Тик туриб енгил ҳожатини раво қилиш, бавл қилиш одобсизлик ҳамда тарки суннатдир.

17. Кийимни кийган ҳолда тикиш, тугмасини ўтказиш, таъмирлаш.

18. Енг, этаги ва кийимлари билан юзи ва баданларини артиб қуритиш.

19. Ўргимчак инларини қолдириш, тегмаслик. Ривоятларга кўра, ўргимчак уй эгаларини ҳалокатга учрашларини тилаб:

– Улар йўқ бўлса эди, бу жойларни ўзим эгаллардим, – деб ният қилар экан.

Ҳозирги тадқиқотчи олимлар ўргимчак инлари инсон асаб ва соғлигига таъсири борлигини аниқлаганлар. Ўргимчак уясини бузиб ташлаш суннатдир.

20. Энг асосийларидан бири – намозга бепарво бўлиш, вақтида ўқимаслик, таҳорат ва рукнларни номигагина бажариш. Намозда шикасталик, хушу-хузуъни тарк қилиб, кибр-ҳаво билан туриш ва ҳакозоларни ҳаммаси қалб нурини заифлаштиради, имон ва тақво-ни йўқотади.

21. Масжидга – жамоат намозига ҳаммадан энг охирида кириб, энг биринчи бўлиб чиқиш.

Айниқса, аср ва бомдод намозларидан кейин оз вақт ҳам ўтирмай дарҳол чиқиб кетиш тақво, илм ва бошқа фазилатлардан жуда катта маҳрум қилади.

Ҳадиси шарифларда, мўмин масжидда гўё балиқ сувда ҳаётдан баҳра олгани каби, мўмин ҳам масжидда яйрайди, кўнглида хотиржамлик пайдо бўлади. Мунофиқ ўзини масжидда қафасга тушган қушдек ҳис қилади. Беҳаловатлик билан қўнимга жой тополмагани каби, имкон топиши биланоқ дарҳол масжиддан чиқиб кетади. Толиб эса ҳақиқий имон соҳибининг хислатлари эгаси бўлмоғи керакдир.

22. Бозорларга тез-тез бориш, борганда ҳам эрта бориб кеч қайтишни одат қилиш, албатта ёмон кўрилган ишдир. Чунки бозорда турли одамлар ва воқеаларга кўзи тушади, хаёли бўлинади, илми ва йўлидан чалғийди. Қимматли вақти зое кетади.

23. Тиламчилик учун қўл узатиш ҳамда ўзи қила оладиган ишларни бошқа биров қилиб беришини сўраш нафратлик ва жуда нолайиқ ишдир.

24. Ота-онаси, устозлари ҳақида ёмон фикр юри-тиш, сўкиш, ношоиста тилаклар билдириш, шунингдек, бошқаларга ҳам шундай муносабатда бўлиш, ҳақорат-лаш фақат ўзи учун энг оғир оқибатларни келтиради.

25. Идиш-товоқларда хамир юқини, косада овқат юқини қолдириш, юғиндини ноўрин ерларга ташлаш яхши эмас. Идишни дарҳол ювиб қўймасдан ташлаб ке-тиш кабилардан сақланмоғи керак.

26. Чироқни нафаси билан пуфлаб ўчиришдан узоқ бўлсин. Чунки буларнинг барчаси фақирлик, муҳтожлик ва бировга қарам бўлишни юзага чиқаради.

Шубҳасиз, булар оят ва ҳадис билан ҳамда улуғ зот-ларнинг ҳаётий тажрибалари билан аниқ ва қуёшдек равшан исбот этилган.

27. Синган, қуриб қолган, сиёҳи йўқ қалам билан ёзиш.

28. Синган тароқда соч тараш.

29. Ота-она ҳаққига дуо қилмоқни тарк қилиш. Устоз ва мураббийларни ҳам дуо қилмаслик.

30. Саллани ўтирган ҳолда ўраш, чунки бу беадаб-ликдир.

31. Шим, шалвар каби либосларини туриб кийиш.

32. Бахил ва хасис бўлишдан ўзини узоқ тутмаслик.

33. Ўта иқтисод қилиш, жуда ҳам тежамкор бўлиш.

34. Исрофгарлик.

35. Боқимандалик, дангасалик, ялқовлик кабилар-дан узоқ бўлмаслик.

36. Бепарво, ҳар бир ишга лоқайдлик билан қараш, катта-кичик амал бўлмасин, уни менсимаслик, назарга олмаслик.

37. Ҳикмат, ибрат олмаслик ҳам ҳаммаси фақирликни чақирувчи амаллардан ҳисобланади.

Жаноб Расулulloҳ (соллаллоҳу алайҳи ва саллам):

– **Яхшилик ва садақалар билан ризқу насибан-гизни Аллоҳ таолонинг даргоҳидан тилаб олинглар!**
– деганлар.

Эрта тонгда, бомдод намози вақтида кўп яхшилик ва баракотлар бор. Бу вақт муборак вақтдир. Унда неъматлар зиёда ва мўл-кўл қилиб берилади. Хусусан, инсон дуоларини шу соатларда талаб қилса, шубҳасиз дуо-си ижобат бўлади. Ўзи фазилатга эришади. Халқимизда: «Эрта турганнинг ризқини Худо етказади», – деган мақол бор. Мазкур ишоралар ўз ифодасини топган.

Ҳусни хат ризқ-насибани жалб этиш калитларидан биридир.

Шунингдек, очиқ чехралик, инсонларга ним табас-сум билан боқиш ҳам гўзал ахлоқлардандир. Табассум кибру ҳаво ва мазахдан йироқ, самимий бўлиши керак.

Ширин сўз бўлиш ҳам ризқни кўпайтиради.

Ҳазрат Ҳасан ибн Али (розияллоҳу анҳумо)дан ривоят:

– Ҳовли ва ён атрофларни супуриб тозалаб қўйиш ҳамда идиш-товоқларни ювиб озода тутиш бойликни жалб қилувчи асосий сабаблардан биридир.

Яна ризқ насибани энг кўп жалб қиладиган омил намоз ўқиш ҳисобланади. Намозлар камоли одоб, шикасталик, хушу-хузуъ билан адо этилмоғи айни муддао бўлиб, ризқни тез фурсатларда мўл-кўл бўлишига боис-дир. Барча аркон, вожиб, суннат, мустаҳаб ва одобларига қатъиян риоя қилган ҳолда намозга киришиш мазкур улуғ фазилатларнинг негизидир.

Жаноб (соллаллоҳу алайҳи ва саллам) чоштгоҳ (зуҳо) намозининг фазилатлари ичида ризққа манфаат бера-

диган жиҳатларини башорат қилганлар. Зуҳо намози шу фазилати билан машҳурдир.

Қуръони карим ўқиш ҳам насибани зиёда қилувчи бир омил ҳисобланади. Кечалари Воқеа сурасини тиловат қилиш кўп фойдали эканига ҳужжатлар бор. Шунингдек, Мулк, Муззаммил, Лайл, Шарҳ ва бошқа сураи карималарни ўқишда ҳам шундай яхшиликлар борлигига ҳадис шарифларда баёнлар бор.

Ризқ жалб қиладиган омиллардан бири азон айтишидан илгари намозга масжидда ҳозир бўлишни олимлар айтганлар. Ҳар доим намоз азонини масжидда эшитса, бу иш зеҳнига самарали таъсир қилишига шубҳа йўқ. Муборак ҳадислар мазмунида масжидга биринчи келадиган инсон фазилатлари баён қилиниб, унга фаришталар масжиддан чиқиб кетгунича хайрли дуолар ва истиғфор айтиб туриши келтирилган. Аллоҳ фаришталарининг дуосини тўсиқсиз қабул қилади.

Доимо таҳорат билан юрмоқ, бутун бадани ва либосларини ҳам пок, озода тутмоғи, бунга бардавом бўлмоғи ризқу насибасига ижобий шаббодаларини уради.

Таҳорат билан юрувчи кишини шайтон алайҳиллаъна васвасага солмаслиги ривоятларда келтирилади. Хато ва нуқсондан сақланмоғи мумкин бўлади. Таҳорат билан юрувчи инсонни муҳофаза қилиш учун фаришталар муваккил қилиб қўйилади. Ҳар бир босган қадамлари тоат-ибодатга ҳисоб, агар шу ҳолда боқий дунёга борса, имон билан шаҳидлар мақомида боради.

Шунингдек, бомдоднинг суннатини ҳамда витр намозини уйда ёки ўз ҳужрасида адо этиш ҳам фойдали амаллардан бири ҳисобланади. Агар намозни жамоатда ўқиётган бўлса, витрни жамоатда ўқимоғи зарур бўлади. Жаноб Расулulloҳ (соллаллоҳу алайҳи ва саллам):

– Бомдод намозининг суннати бу дунё ва дунёдаги барча нарсалардан афзалдир, – деганлар. Бу муборақ ҳадис суннат намозининг улуғ даражада эканига далилдир.

Дунё гап-сўзларини иложи борича тарк этади, айниқса намозлар орасида, витр намозидан кейин, суннат ва фарзлар орасида дунё гап, барча феълларни тўхтади.

Хотин-қизлар билан зарурат бўлгандагина гаплашади. Аммо гапини чўзиб юбормайди. Аёлларни орзу-ҳаваслари бисёр бўлгани уларнинг суҳбати дунё муҳаббатини очиб қўйиши мумкин. Бу энг улуғ балолардандир.

Лағв, яъни дунё охиратга фойдаси бўлмаган, балки зарарли барча сўз ва ҳаракатларни ташламоғи керак бўлади. Чунки бу ўзига билдирмай гуноҳларга етаклаши мумкин. Безоридан Худо безор. Донишмандлар:

– Ким бу дунёсига ҳам, охиратига ҳам кераги йўқ, бефойда иш, гап-сўзлар билан шуғулланса, жамлаган ҳамма яхшилигидан айрилади, – деганлар. Донишманд Бузругмеҳр:

– Агар кўп гапирадиган кишини кўрсанг, унинг мажнун эканига, ақли заифлашиб қолганига аниқ ишонавергин! – деб ҳикмат сочган эканлар.

Ҳазрат Али каррамаллоҳу ваҷҳаҳ бу ҳақда шундай деганлар:

– Билгилки, ақл камол топса, оғиз сўзга очилавермайди.

Зеро, гапирса ҳикмат ва фойдали гапларни гапиради. Ахлоққа оид китобларда бу тўғрида шеър бор:

*Ақлнинг камолига белги тафаккурлик сукут эрур,
Тилнинг отганин бил дурру ҳикмат, бебаҳо ёқут эрур.
Ҳар неки, тил ўзидан отди, соҳибига ахлоқ ном отди.*

– Агар кишининг ақли камол топса, гаплари камаяди. Кўп тафаккур қилиб, ўлчаб, кесиб гапирадиган бўлади. Кишининг ахмоқлигига ишонч ҳосил қилавергин, гар у эзма бўлса, бўлар бўлмасга оғиз жуфтловчи бўлса.

Нутқ – инсон зийнати, кўрки. Жим туриш, сукут сақламоқ эса саломат ва тинчликдир.

Гар сўзласанг оз сўзла ва лекин соз сўзла! Шаҳар бекор қолмасинга яратилган, вайсақи зинҳор бўлма! Жим туриш, сукутимга бир марта надомат чекдим, жоним роҳатда бўлди. Аммо гапириб, кўп надомат чекдим, жоним роҳат топмади.

Ушбу дуоларни кўрсатилган вақтларда ўқишни одат қилиш киши ризқига зиёдалик ва баракотларни келтиради.

1. Ҳар куни тонг киргандан кейин намоз вақтигача юз марта:

Субҳаналлоҳи ва биҳамдиҳи ва астағфируллоҳал азим ва атубу илайҳи.

Аллоҳни барча камчилик, нуқсонлардан поклайман ва уни мақтовлари билан мақтайман. Улуғ Аллоҳга истиғфор айтаман, ўзига тавба қиламан.

2. Эртаю кеч кирганда юз марта:

Ла илаҳа иллаллоҳул маликул ҳаққул мубин.

Ҳамма нарсаларни очиқ баён қилувчи, ҳақ ва ҳақиқат соҳиби, безавол мулк эгаси Аллоҳдан ўзга ибодат ва сиғинишга лойиқ зот йўқдир.

3. Бомдод ва шом намозларидан кейин ўттиз уч марта:

Алҳамду лиллаҳи ва субҳаналлоҳи ва ла илаҳа ил-лоллоҳу.

Ҳамду сано, мақтовлар ёлғиз Аллоҳга хосдир. Аллоҳни барча камчилик, нуқсонлардан поклайман. Ёлғиз Аллоҳдан бошқа ҳақ маъбуд йўқдир.

4. Кейин етмиш марта истиғфор айтади:

Астағфируллоҳал азим ва атубу илайҳ.

5. Бу калималарни ҳар доим кўп айтишга ҳаракат қилади:

Ла ҳавла вала қуввата илла биллаҳил алиййил азим.

6. Жаноб Расулуллоҳ (соллаллоҳу алайҳи ва саллам) га салавотлар ўқиш хайрлидир:

Аллоҳумма солли ва саллим ва барик ала Муҳаммадин ва ала алиҳи ва асҳабиҳи ажмаъин.

Бошқа салавотларни ўқиш ҳам мумкин.

7. Жума кунлари етмиш марта:

Аллоҳумма ағниний би жалолика ан ҳаромика ва акфиний би фазлика амман сивака.

Парвардигоро, ўз улуғлигинг ва жалолатинг билан мени ҳаромлардан беҳожат қил! Парвардигоро, ўз фазлинг билан ўзинг менга кифоя бўлгин! Ўзгага муҳтож қилмагин!

8. Ушбу санони кечасию кундузи айтмоқ:

Анталлоҳул ʼазизу ҳаким, анталлоҳул маликул қуддус, анталлоҳул ҳалимул карим, анталлоҳул холиқул хойри вашшарр, анталлоҳул холиқул жаннати ван-нор, олимул ғойби вашшаҳадати олимус-сирри ва ахфо, анталлоҳул кабирул мутаъол, анталлоҳу холиқу кулли шайъ ва илайка куллу шайъ ва илайка яуду куллу шайъ, анталлоҳуд-даййану явмиддин лам тазал вала тазалу, анталлоҳу ла илаҳа илла анталлоҳул аҳаду лам ялид ва лам йулад ва лам йакуллаҳу куфуван аҳад, анталлоҳу ла илаҳа илла анталлоҳу роҳманур роҳим.

Анталлоҳу ла илаҳа илла антал маликул қуддусу саламул муъминул муҳайминул азизул жаббарул мутакаббир, анталлоҳу ла илаҳа илла антал холиқул

баруул мусоввиру лахул асмаул ҳусна юсаббиху лаху ма фиссамавати вал арзи ва ҳувал азизул ҳаким.

Инсон ўз фойдаси бўлган ушбу дуо ва тасбеҳларни айтиб юриши фазилатдир. Аввало, яхшилик қилиши, жамиятда яхшиликда ном қолдиришга ҳаракат қилиши ҳамда бировга азият беришни ташлаши жуда керакдир. Ундан кейин катталарни ҳурмат, кичикларни иззат қилиш, раҳм-шафқат кўрсатиш ҳисобланади.

Силаи раҳм, яъни қариндош-уруғлари, ака-ука, опа-сингиллари билан яхши муносабатда бўлиш, меҳр, оқибат билан алоқа боғлаш, қўлидан келганича ёрдам бермоғи умрига умр қўшади.

Мана бу калимани ҳар куни тонг отганда ва кеч кирганда уч мартадан айтсин:

Субҳаналлоҳи малаал мийзон ва мунтаҳал илми ва маблағар ризо ва зинатал ариши вала илаҳа иллаллоҳу малаал мизон ва мунтаҳал илми ва маблағар ризо ва ва зинатал ариши Валлоҳу акбару малаал мийзони ва мунтаҳал илми ва маблағар ризо ва зинатал ари.

Ўсиб, кўкариб турган ўсимлик, дарахтларни синдириш ва кесиб ташлашдан сақланмоғи керак. Агар зарурат туғилса, бу ҳолда жоиз бўлади.

Таҳоратни доим мукаммал олиш, намозни тўқис ўқиш ҳамда ҳаж ва умра ойларида Қуръони каримни тиловат қилиш ва саломатлигини сақлаш киши умрини зиёда этишда ижобий аҳамияти бор. Шунинг учун тиб илмидан ҳам бирон нарсани яхшилаб ўрганиб олмоғи мақсадга мувофиқ бўлади. Бу борада ҳазрат Абу Аббос Мустаффирийнинг тибга оид китобларини тавсия қилган бўлар эдим. Китоб «Тиб Росулиллоҳ (соллаллоҳу алайҳи ва саллам)» деб номланади. Ким астойдил изласа, албатта топади.

Ёлғиз Аллоҳга ҳамду сано ва лутфу инояти билан жаноб (соллаллоҳу алайҳи ва саллам)нинг муборак ҳижратларини 1420 йили Рамазони шарифда бошлаб, 1421 йили Шавволнинг 25 куни охирига етказилди.

Эй, Раббим! Кўп ожиз бандангни ўтказиб юборган камчилик, гуноҳ тўла лойқаларини мағфират ва авфу иноят дарёларингда ювгин!

Устоз имоми Аъзам Абу Ҳанифа ҳазратларининг шогирдлари имом Абу Юсуф Шайбонийга (Аллоҳ икковларини раҳмат дарёларига фарқ этсин!)

ИРШОД ВА ВАСИЯТЛАРИ

Ҳазрат Имом Аъзам Абу Ҳанифа шогирдлари Имом Абу Юсуф (раҳимахуллох) илму ирфон, рушду ҳидоятда ҳамда хусни сийратда камолатни билганларида, бул зотга оқ фотиҳаларини бериб, мана бу насихатни айтганлар.

Эй, Яқуб! Ўғлим! Бу сўзларим ҳаётинг дастурига айлансин!

Аввало, подшоҳ ва амирларни улуғ сана! Ҳурмат-иззатларини чиройли адо эт! Уларни Аллоҳнинг улуғ бандалари деб бил! Ҳузурларида барча одоб-ахлоқ кўрсатмаларига риоя қил!

Ул зотларнинг олдига кирганингда зинҳор ёлғон гапирма! Ёлғончилик ва шу каби ёмон хулқлардан сақлан! Султон ва бошқа амалдорлар чақирмасалар, ҳузурларига тез-тез кириб чиқишдан ўзингни тий! Ундоқ улуғ даргоҳларга боришга оёқларингга ихтиёр берма! Илм, илмий ҳожатлари учун чақирсалар, албатта бор! Фойданг етиши мумкин бўлган жойларга ҳозир бўл!

Агар ҳузурларига киришни кўпайтирсанг, турли ҳожатлар билан кўзларини қабартирадиган бўлсанг, ҳурмат-иззатинг қолмайди. Натижада, сени хорлайдилар, илмингни ҳам, ўзингни ҳам менсимай қўядилар. Ҳурматинг қолмагани илму шариатнинг беҳурмат бўлганидир.

Шунинг учун бу даргоҳларга зарурат бўлмаса, зинҳор яқин келма! Уларни алангаси баланд, қизиган олов деб бил! Оловни иссиқлиги ва ёруғлигидан ўртача масофадан фойдалан! Оловга яқин келмаки, куйиб қоласан! Оғир дард орттирасан! Чунки уларнинг баъзилари ўзига яхши кўрганини бошқаларга раво кўрмайди ва фикри-

дан кўра тўғри ва ҳақ бўлган фикр билан ҳисоблашмайди, қабул ҳам қилмайди.

Улуғ ва подшоҳлар ҳузурида кўп гапиришдан сақлан! Кўп гапирсанг, гапинг орасидан сени мулзам қиладиган ва бир-бирига зид ўринларни қидириб, ўз гапинг билан ўзингни мулзам қилиши мумкин.

Шунинг учун уларни ҳузурига кирсанг, обрў ва кадр-қийматингни бил!

Бошқаларнинг ҳам кадрларини назарингдан қочирма! Агар унинг олдида сен танимайдиган аҳли илм, донишмандлар бўлса, у ерга зинҳор кирма! Журъат ҳам этма!

Чунки агар илминг улардан саёз бўлса, ечиладиган масалаларда аҳли илмлардан устун келиб, ўзингга зарар қилишинг мумкин. Агар улардан кўра олимроқ бўлсанг, ечиладиган масалалар устида беҳабар ёки тажрибасизлигинг учун жавоб беролмайсан ёки ноўрин ҳаракатларга йўл кўясан. Шунда обрўйинг тўкилади, кадринг қолмайди. Султон ва бошқа амалдорларнинг назаридан қоласан.

Агар султон ҳазратлари бирон амални, мансабни таклиф қилсалар, фақат дин ва мазҳабингизга фойда, устоз ва мазҳабингиз рози бўлишини билсангиз қабул қилинг. Бундай бўлмаса, албатта қабул қилманг.

Илм ва ҳукмларингиз мазҳабингизга риоя қилмоғига жидду жаҳд кўрсатинг ва шунгагина рози бўлинг! Токи, ҳукм деб, бошқа мазҳаб ва илмларга мурожаат қилишига мажбур ҳамда эҳтиёж туғдирмасликка ҳаракат қилинг.

Саройдаги ва бошқа мансабдорлар билан боғланиб туришдан эҳтиёт бўлинг! Балки, зарурат бўлса, Султон ҳазратларининг ўзи билан яқин муносабатда бўлинг! У билан алоқангиз мустаҳкам бўлса, атрофидаги барча зотлардан узоқ бўлинг! Шунда эътиборингиз, тинчлик, фаровонлигингиз боқий бўлади.

Кўпчиликни ичида фақат сўралган масалага жавоб бер! Оммани ҳузурида турганингда кўп гапиришдан сақлан! Савдогар аҳли ҳамда халқ оммаси ҳар қандай сўз, масалани бирдан узоқларга етказадилар.

Сени олим ва омил деб, эътиқод қиладилар ва ҳар бир айтган иршодингни диққат билан қулоқ тутиб амал қиладилар. Керак бўлса, билганларича текширадилар. Кўп гап ихтилофлар манбаидир. Шунинг учун кўп гапириш ва ихтилофлик масала ҳал қилишдан сақлан!

Кўпчилик ичида фақат илму маърифат билан оммабоп илмий сўзлагин!

Муомаланг ва ҳаракатларингда мол-дунё муҳаббати борлигига ишора қилма! Агар бунга йўл қўйсанг, сен ҳақингда турли ёмон фикрлар пайдо бўлишига сабаб чиқади. Пора олишга майли бор, – деб ўйлашлари ёки сени ҳам порахўр деб ўйлашлари мумкин.

Бирон жамоатга ҳозир бўлсанг, овоз чиқариб кулиш, ҳатто табассум қилишдан ҳам сақлангин! Чунки сени мутакаббир, мансаби, илми билан гердайган, ўзини катта оладиган киши экан, деб ўйлашлари мумкин.

Бозорларга боришликни кўпайтирма! Фақат зарурат бўлганда, шунда ҳам иложи бўлса, бошқа кишининг чиқиб келишини илтимос қил.

Ўсмир, ёш йигитчалар билан кўп гаплашма! Зеро, уларда фитна бордир. Аммо ёш болалар билан гаплашмоқ, ҳатто бошларини силаб эркалашни зарари йўқдир. Чунки уларнинг беғубор қалблари, самимий қилиқлари инсонни яхшиликка, меҳр-шафқатга ундайди. Лекин бу амалнинг асли суннат экани маълумдир.

Эй, шогирд! Катта кўча, гавжум жойларда ҳамда шаҳар ёки қишлоқнинг катталари билан бирга юришдан сақлан!

Агар ҳурмат қилиб, олдинга ўтказиб юрсанг, Худо берган илмни хор қилган бўласан. Илму ирфоннингни айбга жалб қиласан! Агар уларнинг олдига тушиб юрсанг, унда ўзингни айбу нуқсонга жалб қиласан. Улуғ ёшлари, мўътабар мансабларини, иззатларини назарга олмаган бўласан. Бу билан ўзингни хор қиласан.

Жаноб Расулulloҳ (соллаллоҳу алайҳи ва саллам):

– **Кичикларимизга раҳм-шафқат қилмайдиган ва катталаримизни ҳурмат қилмайдиган киши биздан эмасдир**, – деб огоҳлантирганлар.

Кўчада ўтирма! Зарурат бўлса, масжидда ўтир!

Эй, ўғлим! Бозор ва масжидларда таом тановул қилмагин! Шунингдек, кўчаларда ҳам овқатланма! Жойларда сотилаётган ичимликни, ичимлик сотувчилар кўлидан ҳам ичмагин! Бундан сақланиш ўзингга фойдадир.

Эй, фарзанд! Яна бир нозик муҳим ишни билиб олгин! Раста ва таом тановул қилишга мўлжалланган хонтахта (стол) устига ўтирма!

Ипак матоли турли ҳарир ҳамда ялтир-юлтир кийимларни кийишдан сақлан! Чунки бу кийимлар эркакларга ярашмайди. Хулқ-атворларини бачкана бўлишини ва аёллар табиатига мойилликни келтиради.

(Шубҳасиз, турли тақинчоқлар – узук, занжирлар, ҳатто соатни ҳам зийнат учун тақса, мазкур хислатлар эгаси бўлиб қолганини ўзи ҳам билмай қолади.)

Эй, фарзанд! Аҳли аёлинг билан уйда ва бир ўринда бўлганинда кўп гаплашма! Фақат зарурат вақтида, шунда ҳам зарурат миқдорича бўлгани маъқулдир.

Кўп яқинлик қилишдан, уни ҳадеб бағрингга босишдан сақлан. Унга яхши ният билан, Аллоҳни ёд этиб «бисмиллаҳ» деб яқинлаш.

Аҳли аёлинг билан бўлганда бошқа аёллар тўғрисида ҳеч гапирма! Хатто ўз чўриси ва бошқаларнинг чўрилари ҳақида ҳам гап очма.

Қайтар дунё, дейдилар. Бегона аёлларни гапирганингда, аёлинг ҳам бегона эркаклар тўғрисида гапириши мумкин.

Агар қодир бўлсанг, зинҳор бева, эрдан ажраган ёки ёлғиз отаси ва ёки онаси билан қолган ёки фарзандлари бўлган аёлга уйланма. Агар уни хотинликка олсанг, шу яқинларидан биронтаси уйга келмаслиги шарти билан уйлан. Чунки агар хотин бой-бадавлат бўлса, ота-онаси бу моллар бизники, деб даъво қиладилар.

Мол-дунё қўлнинг кири, вақтинчалик бериладиган, тезда сарф бўлиб кетишга маҳкум нарсадир. Уни деб қанча асабинг ва обрўйинг кетади.

Имкон қадар қайнотангни уйига бормагин ва албатта, ичкучёв бўлишга рози бўлмагин! Агар ичкучёв бўлсанг, улар молингни олиб, яна топганингга тама қиладилар.

Олдинги турмушидан фарзанд орттирган аёл билан турмуш қуришдан сақлан! Чунки ҳеч сир эмас, бу аёл мол-дунёни болаларига ажратиб тўплайди, ҳатто сени молларингни ҳам ўғирлашга боради. Шу билан топганларини ҳаммасини болаларига инфоқ қилади ва сенга кўпинча аҳамият ҳам, вақт ҳам ажратмайди. Молингга унда вафо топишинг жуда мушкул бўлади. Негаки, унинг боласи сендан ҳам, молингдан ҳам кўра азиз, қадрлироқдир.

Эй, ўғлим! Дунё ғам-ташвишларидан ҳалос бўлишинг учун, зинҳор бир ҳовлида икки хотин (икки рўзғор) билан турма! Уларнинг ҳовлиси ҳам, кириб-чиқадиган эшиклари ҳам бошқа-бошқа бўлсин! Агар ҳожатларини адо этишга қодир бўлишингга ишонсанг, бунинг учун касб-хунар, сармоянг бўлса, кейингиларини хотинликка олгин. Йўқса, биттаси билан кифоялан!

Ҳаётда аввал илм таҳсил қил, кейин касб-ҳунар қилиб ҳалолдан мол-дунё тўпла! Шундай кейин уйлан! Чунки агар илм таҳсил қилаётган вақтингда мол-давлат талабига ўтсанг, шубҳасиз илм олишга ожиз бўласан. Мол-давлатинг кўпайиб, маишатга қизиқасан, чўри ва ёш хизматчиларга сотиб олишга рағбатинг ошади. Шу билан давлат кўпайтириш ва хотинлар билан машғул бўлиб қолиб, илмдан бенасиб бўласан. Умринг ва қимматли вақтларинг бекор кетади. Кейин болаларинг кўпаяди, аҳли аёл ғам-ташвишлари ҳам ортиб, ўз-ўзинг билан бўлиб қоласан. Шубҳасиз, ҳожатларини чиқариш ва манфаатларини зиёда жалб қилишга бериласан. Натижада илмни ва унинг фойдаларини тарк қиласан!

Эй фарзанд! Ёшлик вақтингда илм билан шуғуллан! Ёшликни ғанимат билиб илм, касб-ҳунар эгалла! Чунки унда қалбинг турли ғам-ташвиш, муаммолардан ҳолий бўлади. Нимани қизиқиб ўрганса, қалбга ўрнашади. Илм ва касб эгаллагандан кейин мол-давлат йиғишга ҳаракат қилсанг, тўғри йўл тутган бўласан. Аҳли аёл, фарзандларни кўплиги, шубҳасиз, қалб ва ҳаёлингни эгаллайди, ташвиш ва муаммолар кўнглингни банд қилади.

Қачон мол-давлат тўпласанг уйлан. Маслаҳат билан муносиб ва салоҳиятли кишиларнинг солиҳа фарзандини турмушинг мазмунига айлантир.

Эй, шогирд! Тақвони, Худодан қўрқувни ўзингга касб қил! Шиоринг ҳам, қадаминг ҳам муттақинлар шиори ва қадами бўлсин!

Омонатдор бўлмоқ, омонатни соҳибига белгиланган вақтда адо этишга қаттиқ тиришгин! Омонатда ҳам, халқ оммасига қилган панду насиҳатларингга аввало ўзинг амал қилувчи бўл! Ҳақнинг ҳам, халқнинг ҳам олдиди юзинг ёруғ бўлишига сабаб йўлни раво кўр!

Эй, фарзанд! Зинҳор тақво ва илминг ёки бошқа хислатларинг туфайли одамларга паст назар билан қарамагин.

Хурматингни ҳам унутма! Ўзингни қанча эъзоз ва улуғласанг, бошқаларни ҳам шунчалик эъзозу икромга муносиб кўргин! Инсонларга қиладиган муомалаларингда жуда ҳам эҳтиёт бўлгин!

Уларнинг ҳаётларига ўзингча аралашма! Ишларига ҳам киришиб кетмагин! Фақат, агар алоқа боғласалар, сен билан саломалик қилсалар, ўз ҳурматингни билган ҳолда муомала ва муошара ўрнат!

Илм билан, фақат илм билан алоқада бўл! Турли хайрли масалалар ечими билан уларга иқбол қил! Не саодатки, агар улар илм аҳлларидан бўлсалар, илм билан машғул бўладилар. Агар ундай бўлмаса, улар сени яхши кўрадилар, илм ва илм аҳлига қалбларида муҳаббат уйғонади.

Эй, шогирд! Дин иши, аҳкомларини омма ичида кенг равишда тарғиб ва ташвиқ қилишдан сақлан! Дунё ишлари билан боғлаб баробар гап юритишга ҳаракат қилгин! Чунки одамлар сенга ихлос қиладилар, гапларингга эргашадилар ва батамом дин билан шуғулланиб қоладилар. Буни оқибатини тафаккур қил!

Эй, фарзанд! Бирон масала юзасидан фатво сўрасалар, сўралган масалагагина жавоб бергин! Ҳеч бир масалага яна бошқа масаланинг жавобини қўшиб жавоб бермагин! Чунки бунда сўровчиларни чалкаштириб қўйиш мумкин бўлади. Ҳатто мубҳам ва мушаввиш қилади, аниқ жавоб тополмай сарсон бўлади. Шунинг учун, сўралган саволга, ўзи фаҳмлайдиган қилиб, лўнда ва ихчам жавоб ахтаргин!

Эй, фарзанд! Огоҳ бўл! Ўн йил касбу ҳунарсиз, овқатсиз қолсанг ҳам илмдан воз кечма! Зеро, илмдан юз

Ўгириш барча яхшиликдан юз ўгиришдир. Илмдан қорним, мансабим ёки бошқа дунё ҳожатлар деб кетишинг оғир мусибатдир. Балки ҳаётинг яна ҳам тангроқ, бало ва офатлар билан машаққат гирдобига тортилишига сабаб бўлади. Зинҳор илм таҳсилени тарк этмагин.

Эй, шогирд! Аҳл илм ва аҳли фазлларга жуда эҳтиромли ва эътиборли бўл! Ёши улуғларини устозингдек, ёшларини эса садоқатли шогирдларингдек бил! Агар ёрдамларидан фойдаланган бўлсанг, ўз отанг ва фарзандингдек кўр! Шундай гўзал ва бетакрор муомала, доим очиқ чехра билан қарши олгин! Бу гўзал ҳулқинг уларда илмга рағбатларини кучайтириши керак.

Эй, шогирд! Илмим бор деб бозор, кўпчилик йиғиладиган жойларда, шунингдек, бозор аҳли бўлганлар ва кўпчилик ичида юрадиган кишилар билан музокара қилиб, талашиб-тортишиб юрмоқдан эҳтиёт бўл! Чунки бу юзингни нурини кетказди. Виқор ва салобатингни инсонлар кўзидан яширади.

Азизим! Ҳақни айтишдан, ҳақиқатни юзага чиқаришдан ҳеч кимдан, ҳатто подшоҳдан ҳам тортинма! Бу тўғрида уят, андишага йўл қўйма! Зеро, Аллоҳ Ҳақдир, ҳақни яхши кўради. Ростгўй ва ҳақиқатгўйларни дўст тутди!

Эй, фарзандим! Ибодатларинг кўп бўлса, бўлсин. Аммо, бошқа кишиларнинг ибодатидан кам бўлишига рози бўлмагин! Тоатга муҳаббатинг ва рағбатинг кучлилиги билан мумтоз бўл!

Чунки ибодатларинг кам ёки баробар бўлса, одамлар сен ҳақингда турли салбий эътиқод қилишларига сабаб булади.

– Ўзининг тақво, ибодати шу бўлса, гапини қабул қилиш, ишониш қандай бўлар экан? – деб ўзларича фикр юритадилар.

– Илми ўзига фойда бермабди, билганига амал қилмабди ва яна шу каби турли гап тарқатадилар. Бу илм ва шариатга улкан офатдир! Бундан сақланиш учун мутолаа ва ибодатингга зиёдалик бахш эт ҳам уларга мустақкам бўлгин!

Эй, азизим! Бирон шаҳарга борсанг, бу жойни ўзингники қилиб олмагин. Чунки ҳар бир ўрмоннинг ўз шери ва бошқа аёнлари бўлгани каби, бу жойнинг ҳам ўз аҳли илмлари бор. Илм ва тақвою риёзатинг сабабли аҳоли қалбини эгаллашга ошиқмагин!

Балки, икки дунё тинчлик ва хотиржамлигини хоҳласанг, шу ерлик инсонларнинг бири бўл! Халқ орасида бундай сифат билан мумтоз бўлиш ундаги аҳли илм обрў-мартабаларига путур етишига боис бўлади. Улар буни сезиб қолсалар нима натижалар бўлишини идрок эта олсанг керак!

Ҳаммалари сенга қарши чиқиб, сени обрў-эътиборингга таъна ва зиён етказадилар. Мазҳабингга айбу нуқсон тошини отадилар ва шу билан бирга шаҳар аҳолисини ҳам сенга қарши кўядилар. Натижада сенга ишонмайдилар, «айбу нуқсон»лар билан ажаблик ва қолаверса, қарғиш олган кимсага айланасан. Шунинг учун ҳам бу диёрда ўзингга ҳам, бошқага ҳам фойда бера олмайсан. Энг яхшиси шу диёрнинг оддий бир фуқароси бўлиб юргин ва асталик билан жамиятда ўз ўрнингга интил, то илм қуролинг ва одоб либосинг бўлсин.

Эй, шогирд! Бирон масала юзасидан фатво сўраб келсалар, ҳеч қачон мунозара қилиб, талашиб тортишиб баҳслашмагин! Ҳар бир айтган сўзинг, ҳатто ишораларинг ҳам далил билан исботли бўлсин! Имкон қадар уларни очик ва ҳаммага маълум қилиб келтир! Устозларига таъна ва маломат ғуборини зинҳор тўкма, бунга ишора ҳам қилмагин. Агар уларни устозларига

таъна, айбу нуқсон ёпиштирадиган бўлсанг, шубҳасиз, улар ҳам сенинг устозларингга шуларни қиладилар.

Эй, фарзанд! Муомалаларингни барчасида огоҳ бўл! Қодир бўла олгунигча огоҳ ва эҳтиёткорликни энг зарурий бурчинг деб бил! Зеро, мўмин банда доим огоҳ ва итоаткор бўлмоғига амр Аллоҳнинг Каломи мажидида бордир.

Эй, кўзларимнинг нури! Қалбингда Аллоҳ билан қандай бўлсанг, ошкорингда ҳам худди шундай бўл! Ичингда ҳам, сиртингда ҳам, ёлғиз қолганигда, жамоат орасида ҳам Яратган парвардигоринг билан орада иккиюзлиликка йўл қўйма! Бундай хулқнинг аввалию охири вой ва мудҳишдир.

Илм муаммоларини ҳам ичи-ташини бир маромда ислоҳ қилиб олганингдан кейин ҳал қил! Мақсад – Аллоҳнинг ризолигини топиш ва албатта, унинг қаттиқ азоби ва ғазабидан сақланиш бўлмоғи керак! Шунинг учун, илм маслаҳати баҳонаси билан дунё муоммоларини ҳал қилма!

Сени илминг, тақво ва охиратингга дуруст келмайдиган бирон амални тавсия этсалар, зинҳор унга юзланма, уни қабул қилма! Аммо бу билан динга, илмга ва охиратга фойда етказишингга кўзинг етса, уни уддалашингга имконинг борлигини фаҳмласанг, уни қабул қил! Унда илм учун, дин учун мустаҳкам тур!

Турли мажлисда ва айниқса, илмий мунозараларда қўрқув ва иккиланиш билан сўзлашдан сақлан! Далил-исботлар излашдан чарчамоқни ўзингдан узоқ тут! Гапирганигда дадил, ўзинг ҳам ишониб, пишиқ-пухта гапир! Маъно ва ҳикмат билан тингловчиларни ўзингга жалб эт!

Эй, шогирд! Кўп кулмоқдан сақлан! Зеро, кўп кулгу қалбни ўлдиради, юзингни нурини кетказди. «Тирик

қалб» соҳиби эса абадий зеҳн, одобу ахлоқ ва бошқа фазилатларда намуна бўлиш қувватига эга бўладилар.

Хотиржам, виқору салобат билан юргин! Аммо енгил ва тез, хушҳаракат бўлгин! Оғир ва шошқалоқ бўлмоқдан сақлан! Ҳар бир ишингни шошиб чала амалга оширишдан узоқ бўл!

Орқангдан чақирган кишига жавоб қилма! Чунки хайвон орқасидан чақирилади. Гапирганингда овозингни кўп баланд қилма! Қичқириб, шовқин солиб гапирма! Сукунатни (жим туришни) одат қил! Яна кам, аммо аниқ ҳаракатли бўлишни ҳам одат қил! Шунда кишилар наздида ўз илмингга амал қилувчи бўласан ва турли фитналар барҳам топади.

Ёлғизлигингда ва айниқса, инсонлар орасида бўлганингда Аллоҳ таолони кўп ёд эт! То инсонлар зикр қилишни сендан ўргансинлар. Намоздан кейин ўқийдиган вирдларни вазифа қилиб олгин. Вирдинг Қуръон карим, зикр ва шукрдан иборат бўлсин! Бу вирд неъматларга шукр қилмоғингга ҳамда синовларга сабрли, матонату бардошлик бўлмоғингга даъват этсин!

Ҳар бир ойнинг муайян кунлари рўза тутишни вазифа қилгин! Бу хайрли амалларда ҳам одамлар сенга эргашсинлар! Ўзингни доимо текшир, қаттиқ назорат қил! Назоратинг дунё ва охиратингга манфаатли бўлсин.

Шунингдек, илмингдан дунё мақсадларига етишлари, уни амалга оширишларига йўл қўйма!

Эй, шогирд! Рўзғор ва олди-сотди ишларини бозорга бориб ўзинг қилмагин. Бунинг учун бир солих ғулом, хизматчи олгин. Мол-дунёга сенда ҳам унда ҳам қизиқиш бўлмасин. Молларингга ва бу тўғридаги амалларингга ҳам Аллоҳнинг ҳузуринда тик жавоб беришингни унутма! Хизматчинг битта солих ва содиқ бўлсин! Хиз-

матчиларни кўпайтирма! Имкон қадар улар ўспиринлар ҳам бўлмасин!

Эй, шогирд! Подшоҳ ва амалдорларга яқинлигингни ўзинг изҳор қилма. Ҳарчанд, улар изҳор қилсалар ҳам сен бу ишдан сақлангин! Чунки бунинг натижасида уларга эҳтиёжинг кўпаяди. Улар ҳурматингдан фойдаланиб, сени восила қилиб ўз ҳожатларини арз қиладилар. Энди, ҳожатларини талабида бўлсанг, амалдорлар сени хор қиладилар, ҳурмат ва мартабангга сув қуядилар.

Агар улар учун ҳаракат қилмасанг, сени айблайдилар ва маломат қиладилар.

Кишиларнинг хатоларига, шариатга хилоф одатларига эргашма! Балки, уларнинг ҳақ, шаръий шарифга мувофиқ келадиган урф-одатларига эргашгин!

Агар бирон инсонни ёмонлигини, ғаразини билсанг, уни ёмон феълини гапирма! Уни ошкор этма! Балки, ундан яхшилик чиқишига умид қил! Агар яхшиликлари бўлса, унда яхшиликлари билан зикр қил!

Аммо ёмонлиги имон-эътиқод, динда бўлса, уни албатта гапир! Бошқаларга панд-насиҳат бўлсин ва уни бу хатодан халос қилсин! Инсонлар унинг хатоларига эргашмасинлар.

Зеро, муҳтарам Пайғамбаримиз (соллаллоху алайҳи ва саллам):

– **Фожир, бузғунчи инсоннинг барча камчиликларини одамларга айтинг. Токи, инсонлар уларни билиб олиб, улардан сақлансинлар ва эҳтиёт бўлсинлар. Бойлик, обрў ва бошқа фазилатлари фожирлик, фиску фасодларини гапиришга тўсиқ бўлмасин!**

Шунинг учун, бирон кишини диний, эътиқодий ишларида камчилик кўрсанг, уни мартабаю обрўсидан кўрқмай гапир! Зеро, бу улуғ ишда ёлғиз ва қудратли

Аллоҳнинг ўзи сенга ҳам, динга ёрдам берувчи ва қўлловчидир!

Шундай қилиб, бир марта қаттиққуллик қилсанг, сендан кўрқиб қоладилар. Кейин бундай номаъқул ҳаракатларга журъат этмайдилар. Қатъийятлигинг олдида бирон кимса дин ишларида бидъатга жазм этолмайди. Жасурлик ва шижоат билан ҳам бундай ишга кириша олмайди.

Эй, шогирд! Бошлиғинг ёки бирон амалдорнинг ҳаракатида илмга ва шариатга тўғри келмайдиган нарсаларни кўрсанг ёки сезсанг, итоатингни сақлаган ҳолда, одобу ахлоқ билан унга буни айтгин. Зеро, унинг мартабаси, куч-қудрати ҳам баланд эканини доим ёдингда тутгин! Масалан, шундай деб фикрингни изҳор қилсанг тўғри бўлади:

– Мен итоатлик фуқароингизман, сиз менинг подшоҳим, бошлиғимсиз! Ушбу сўзларни самимий қалбимдан айтиб турибман. Шу билан бирга, илм, Аллоҳ ва унинг расулининг кўрсатмаларига номувофиқ баъзи ҳулқ ва ҳаракатларингизни айтиб қўймоқчиман, – деб, ҳужжат ва далилларни камоли эҳтиром билан келтир. Бу далилларнинг моҳиятини ҳам англатсанг дуруст бўлади.

Бу ишни фақат бир марта қил, зинҳор такрорлама! Бир марта қилиш билан насиҳат қилиб қўйиш гарданнингдан соқит бўлади. Аммо, бу ишни такрор қилсанг ёки доимий ишингга айлантириб қўйсанг, у ҳам ва бошқа амалдорлар ҳам сени ёмон кўриб қоладилар. Натижада улардан кўп кўнгилсиз воқеа ва фитналар амалга ошиб динингга ва ўзингга зарар, заҳматлар етади.

Шубҳасиз, бу ишлар диний имтиёзларга бўлган кенгликни торайтиради, шариат аҳкомларини адо этишни катта таҳлика остида қолдиради. Ҳатто қатағон, бадарға

ва бошқа мисли кўрилмаган офатларга сабаб бўлади. Улуғларнинг камчилигини айтиш жуда нозик иш бўлиб ўта эҳтиёткор бўлиш талаб қилинади. Дин софлиги, шариат аҳкомларининг боқий қолишига бўлган муҳаббатингни билдириб қўйиш учун бир марта ва кўпи билан икки мартагина насиҳат қил! Амри маъруф ва наҳий мункара деган фарзни бажариб гарданингдан соқит қилгин!

Албатта, бу масала юзасидан бошлиқ ва бошқа амалдор хузурига ёлғиз ўзинг кир ва имкон қадар унинг ҳам ёлғиз бўлишига ҳаракат қил! Шунда имону эътиқоддан келиб чиқиб, шариат кўрсатмаларига мувофиқ равишда унга насиҳат қил! Агар ўзи бадъатчи бўлса, у билан илмий мунозара қил! Бу ишни ёлғиз Худонинг ризолиги учун амалга ошир. Далилу ҳужжатларингни Қуръони каримдан ва жаноб Расулуллоҳ (соллаллоҳу алайҳи ва саллам)нинг муборак ҳадисларидан қоим қилгин!

Бу даргоҳда сўзларинг қабул бўлса, нур устига аъло нурдир! Агар сўзларинг қабул қилинмаса, инсоф ва тавфиқ сўраб, Аллоҳ таолодан сени ўз ҳифзу ҳимоятида сақлашини илтижо қилгин! Уларга Аллоҳнинг ўзи кифоя бўлишини сўраб дуо қилгин!

Эй, ўғлим! Бу оламдаги энг ҳақ нарса – фонийликни, яъни ўлимни унутмагин, доим Ҳақ зикрини ёдингда тут! Илму ҳунар ўргатган барча устоз ва мураббийлар ҳақларига истиғфор айт! Дуода бўлмоқни ўзингга вазифа қилгин!

Аллоҳ таолони нури – Қуръони карим тиловатига бардавом бўл! Қабристонларни тез-тез зиёрат қилиб тур, улар охираат манзилларининг энг аввалидир. Қабристон, индамаслар олами ҳикмат ва ибратларидан фойда ол!

Шайху машойих, мўйсафид, замонанинг зиёли кишиларини ҳамда Аллоҳнинг файзи ила баракотли бўлган жойларни доимо зиёрат қилгин!

Омма ичидан бирон киши тушида жаноб Расулуллоҳ (соллаллоҳу алайҳи ва саллам)ни кўрдим деса, ёки бошқа бирон улуғ зот, солиҳ инсонни тушимда кўрдим деса, шунингдек, Аллоҳ улуғ ва муборак қилган манзил-маконларни кўрдим деб сенга юзлансалар, зўр мамнуният билан ҳақ деб қабул эт! Масжид, қабристон ва муборак, файзли жойларда солиҳларни рўёсида кўрганларни ҳам хурсандлик билан қабул қилгин!

Эй, шогирд! Нафсу ҳавосига эргашган, мол-дунёга қул бўлганлар билан ўтирма! Фақат дин, имон-эътиқодга даъват этиш мақсадида бўлса улар билан мажлис қур!

Жамоатда, шогирдларинг орасида ва бошқа ўринларда ҳам ўйинқароқлик ва сўкиниб гапиришни тарк эт! Бундай иллатни одат ҳам қилма! Чунки аҳли илмининг ўйинқароқлиги ва сўкинувчанлиги нафақат ўзининг, балки диннинг эъзоз ва эҳтиромига ғубор туширади.

Эй, азизим! Муаззин азон айтгандан кейин масжидга энг аввал кир! Сендан илгари бирон киши масжидга кирмаслигига ҳаракат қил ва доим таҳоратда тайёр бўлгин!

Яна фойдалиқ жиҳатлардан бири, ҳовлингни подшоҳ ва амалдор ҳовли ва турар жойларига қўшни бўлишдан узоқроқ тутишингдир.

Кўни-қўшниларингдан биронтасини камчилигини ёки бир ношоиста ишини билиб қолсанг, уни ошкор қилма. Бу сирни унинг учун яшир! Чунки бу ҳам омонатлардан биридир. Одамларнинг сир-асрорларини ошкор қилишдан сақлан!

Агар маслаҳат қилиш учун бирон киши келса, албатта, Аллоҳ, унинг даргоҳига яқинлашадиган, шариат талабига мувофиқ қилиб маслаҳат билан унга юзлангин!

Эй, ўғлим! Менинг бу васиятларимни, насиҳатларимни қабул этгин! Зеро, у сенга ҳар икки дунёда манфаат етказди, иншааллоҳ! Бу фоний оламда ҳам, боқийда ҳам Ҳақнинг иззат ва ҳурматиға соҳиб бўлмағингга етарлидир.

Эй, фарзанд! Бахиллик ва унинг кўринишларидан сақлан! Чунки бахиллик ғазабни қайнатади, хусумат ва адоватга сабаб бўлади.

Зинҳор таъмагир бўлмагин, ёлғончи ва ҳийла-найранг қилувчи ҳам бўлма!

Соҳиби тахлит, яъни ҳақ билан ботилни, жиддий ва ҳазилни аралаштирадиган киши бўлмагин!

Балки, мурувватингни ҳар соҳада муҳофаза қил! Ҳамма ҳолатда оқ, очикроқ рангдаги либослар кийишни одат қил!

Дунёга рағбатинг, ҳирсинг йўқлигини ўз ҳаракатларинг билан кўрсат! Қалбан бой ва беҳожат эканингни изҳор қил! Фақирлик аломатларини умуман кўрсатма! Буни билдирма!

Бу жаноб Расулуллоҳ (соллаллоҳу алайҳи ва саллам) нинг «**Фақрий фаҳрий**» яъни, «**Фақирлигим, ёлғиз Аллоҳга муҳтожлигим ифтихоримдир**, – деган муборақ ҳадисларининг ифодаси бўлади.

Аммо фақирликни зоҳир қилсанг, унда куфр ва бошқа гуноҳларнинг шабадаси эсиб қолиши мумкин! Олийҳиммат, мурувватли фазилатлар соҳиби бўл! Зеро, кимнинг муруввати ва ҳиммати заифлашса, шубҳасиз, унинг инсонлар ўртасидаги обрў ҳурмати ҳам тушади. Аммо сенинг манзилинг тушишида шарият ва илмнинг ҳам манзилига путур етади.

Йўлда юрсанг доим назарингни ерга қарат! Ўнгу сўл, ён-атрофга анграйиб юрма! Чунки бунда виқор ва салобатни йўқотасан.

Ҳаммом ва сартарошга хизматинг тушса, уларнинг хизмат ҳаққини халқ қатори эмас, балки ортиқ қилиб бер! Бу сенинг бошқалардан мурувватинг ва ҳимматинг-ни кўрсатади. Шунда, иншааалох, кишилар сени улуғ кўра бошлайдилар.

Тикувчи ва бошқа ҳунармандларга молу матоларинг-ни топшириб қўймагин. Бу ишларинг учун ҳам бир ишончли киши таъйинлаб олгин ва у бажарсин. Майда ўлчов ва оғирликлар устида савдолашиб, тортишиб қизишиб юрмагин, дирҳам ва бошқа чақа пулларни ўлчатиб юрма, балки бу ишларни ўша ишонган кишингга топшир!

Аҳли илмлар ҳузурида дунёни шундай бир хор ва ҳақир қилиб кўрсат, арзимас мато эканини гўзал ифодалагин. Зеро, Аллоҳ ҳузуридаги ҳамма нарса хайрли ва афзалроқдир.

Илм билан шуғулланишингга кўпроқ имконият бўлмоғи учун бу дунё ишларига ишонган кишингни тайинлаб қўй! Шунда дунё ҳожатларинг қалбингни ўраб олмайди ва қалбингни яхшироқ муҳофаза қилади.

Эй, шогирд! Мажнунлар билан ҳамда мунозара ва илмий баҳс юрита олмайдиганлар билан сўзлашма! Улардан сақлан.

Яна музокара қилиш билан обрў ва ҳурмат қозонишни ният қилганлардан ҳам узоқ бўл! Одамларга ҳар хил масалалар айтиб, унга ғарқ қиладилар ёки одамлар ичида ғаройиб савол топиб бериб, уларни ўзларига қаратадилар. Бу билан сени манзилинг ва ҳурматингга чанг соладилар. Шубҳасиз, бу ишлар билан сени ҳижолат бўлишинг ва азият чекмоғингни хоҳлайдилар. Сенинг ҳақ эканингни билсалар ҳам назарга олмайдилар, парво ҳам қилмайдилар. Шунинг учун ҳам бу тоифалардан йироқ бўлишга ҳаракат қил!

Эй, шогирд! Бирон жой улуғларининг хузурига кирсанг, улар билан талашиб-тортишма, уларга баланд келаман дема! Зиён-заҳмати тегмаслиги учун улар баланд келган нарсаларда, овозингни ҳам, хужжатларингни ҳам баланд қилма!

Намозда дарҳол имоматликка ўтиб кетмагин, имкон бўлса умуман имоматликка ўтма! Ҳурмат билан, эъзозикром билан ўзлари имоматликка ўтиб беришингни сўрасалар, унда жоиздир.

Эрта тонгда ва кун қизиб турган вақтларда ҳаммомга кирма! Назорат ва вазирликларга чиқма!

Подшоҳ ва амалдорлар мазлумларга ҳукм чиқарадиган жойларида ҳозир бўлма! Магар, бирон ҳолда сўзингни қабул қилишларини билсанг, ҳақни қарор топтира олсанг бормоғинг дурустдир.

Чунки агар сен ҳозир бўлганингда, улар ношоиста иш қилсалар, уларни қайтаришга қодир бўлмайсан. Одамлар сукут сақлаганинги учун бу ишни ҳақ деб биладилар.

Одамлар орасида, айниқса, илмий мажлисда ғазабингга эрк беришдан сақлан! Одамларга ҳар хил қисса ва латифалар ҳикоя қилишдан узоқ бўл! Чунки ҳар қандай ҳикоя қилувчи ёлғон гапни аралаштиришга мажбур бўлади. Ёлғончилик эса ҳамма жиҳатдан зарардир.

Аҳли илмлардан бирон киши илмий мажлис ўтказишни ирода қилса ва бу мажлис фикҳий мажлис бўлса, унга ўзинг ҳозир бўлгин! Фақат аниқ билган хужжатлар билан далиллик мунозара этгин! Билмаганингни билмадим, дейишдан хижил бўлмагин! Шунда мағрурланмайсан, кибр-ҳавога кетмайсан! Агар ғурур ва мутакаббирлик қилсанг, одамлар сени илмли, лекин усти ялтироқ, ичи қалтироқ дейдилар.

Агар ҳужжат ва илмлар фатво беришга яроқлик бўлса, уни ҳам гапириб ўтгин! Агар фатво ва эътиборли томонларга мос келмаса, зинҳор ёд этма! Илм учун, билиб олсинлар, деб ҳам айтма!

Бирон киши илм олишни хоҳлаб келса, унга дарс беришга ўзинг киришма. Ҳузурингда бошқа киши дарс беришига ҳам йўл қўйма! Агар шундай бўлса, шогирдлардан бирини у билан дарс қилишга тайинлаб қўй. Дарс берувчига ҳам шогирдлардан бирини назоратга қўйгин, токи унинг мажлисида нима гаплар бўлаётганини хабар бериб турсин. Илми қай даражада эканини ҳам аниқласин.

Ҳурматингдан фойдаланиб ўтказилаётган мажлис ва маърузаларга қатнашма, бу жойларга келишдан сақлан!

Агар сени бу жойларга чақирсалар, шогирдлардан бирини уларга бош қилиб юбор! Тинчликни ва ортиқча ташвишлардан халос бўлишни ирода қилсанг, никоҳ-талок масалаларини мавзу хатибига топшир. Албатта, жаноза ва ҳайит намозларини ҳам ўзи масъул кишига топшир!

Дуо ва илтижоларингда мени ҳам унутма! Ушбу васият ва насихатларимни қабул қилгин! Фақат сенинг ва барча мусулмонларни манфаатлари учун бу васиятни топширяпман.

МУНДРИЖА

Муқаддима	3
1-ФАСЛ. Илм ва фикҳнинг моҳияти ва фазилати ҳақида	5
2-ФАСЛ. Илм олишда ният қилиш тўғрисида	13
3-ФАСЛ. Илм, устоз ва шерик танлаш ва бу ишда мустаҳкам бўлиш ҳақида	20
4-ФАСЛ. Илмни ва илм аҳлини улуғлаш ҳақида	31
5-ФАСЛ. Жидду жаҳд этиш, таълиму риёзатга бардавом бўлмоқ ва ҳиммату ғайрат ҳақида	45
6-ФАСЛ. Дарсни бошлаш, миқдори ва тартиблари ҳақида	65
7-ФАСЛ. Таваккул қилиш тўғрисида	83
8-ФАСЛ. Таҳсил вақти ҳақида	88
9-ФАСЛ. Насиҳат ва меҳру шафқат тўғрисида	90
10-ФАСЛ. Фойда талаб қилиш тўғрисида	95
11-ФАСЛ. Илм олишда парҳез ва тақво ҳақида	98
12-ФАСЛ. Зеҳни мустаҳкамлайдиган ва ёддан кўтарилишни қолдирадиган иллатлар тўғрисида	105
13-ФАСЛ. Ризқ ҳамда умрни зиёда ва кам қиладиганлар тўғрисида	111
Иршод ва васиятлари	124

Диний-маърифий нашр

ИМОМ ЗАРҲУЖИЙ

ИЛМ ОЛИШ СИРЛАРИ

“Имом Бухорий халқаро маркази” нашриёти,
144 бет.

Мухаррир:

Отабек МУҲАММАДИЕВ

Мусахҳих:

Дилором БОЙМИРЗАЕВА

Саҳифаловчи:

Толибжон ҚОДИРОВ

“Имом Бухорий халқаро маркази” нашриёти

Лицензия: АІ № 132. 14 март 2009 й.

Самарқанд вилояти, Пайарик тумани, Хўжа Исмоил қишлоғи.

Тел.: (0366) 673-31-60. E-mail: buxoriy_saboqlari@mail.ru

Босишга рухсат этилди: 17.11.2018 й. Бичими: 60x90 $\frac{1}{16}$.

“PT Serif” гарнитурасида офсет босма усулида босилди.

9,0 шарт. б.т. 9,0 ҳисоб нашр. таб. Адади 8000 нусха.

564-сон буюртма.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг Ғафур Ғулом
номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйида чоп этилди.

100128. Тошкент, Лабзак кўчаси, 86.

www.gglit.uz.

e-mail: info@gglit.uz